

BESSENYEI GYÖRGY ÉS A MAGYAR NYELV

*Minden embernek vagyon egy poláris csillaga
melynek világánál lépéseit igazgatja...*

(A holmi. XX.)

Bessenyei György életművének, nagy kezdeményező szerepének tudományos méltatása már életében elkezdődött Batsányi János dolgozatával. A felszabadulásig mégsem sikerült még a pozitivista módon megoldható problémák tisztázásáig sem eljutni. A nagy magyar író összefüggő marxista értékelését először Waldapfel József adta egyetemi előadásában (1951—52.). Gálos Rezső terjedelmes monografiája (*Bessenyei György életrajza, 1951.*) inkább összefoglal, mint új utakat nyit. A legteljesebb képet Bessenyeiről Szauder József gondolatébresztő kis-monográfiája adja. (*Bessenyei, 1953.*)

E tanulmány szerzője úgy vélte, hogy még ezek után is érdemes Bessenyei életművét a címben jelzett szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Minden író dolgozik és küzd a nyelvvel, de Bessenyeit ezenkívül önálló nemzeti kultúrát teremteni akaró programja is összeköti a nemzeti nyelvvel: abban a sorsdöntő pillanatban, amikor a magyarság is megindul a modern értelemben vett nemzeté válás útján. Ennek a megindulásnak meszszelátható nyomjelzője Bessenyei pályája. Tanítani akarja nemzetét, és egész életében keresi a legmegfelelőbb nyelvi formát, a leghatékonyabb stílust, melyen a vidéki magyar nemességhez közvelíteni lehet a felvilágosult európai tudományt, az emberi boldogság egyik legfőbb eszközét. — Ennek a sok töprengésnek, eszmélkedésnek és küzdelemnek gazdag nyomait kutatja fel e dolgozat. A megemlített könyvek sokat tettek a vázolt probléma alapvonalaival megvilágítása érdekében. Mivel e helyen teljes képet kívánunk adni, ezeket az eredményeket is felhasználjuk, mintegy megismételjük a kép teljessége érdekében. A figyelmes olvasó látni fogja, mikor megy túl a dolgozat az összefoglalásban, valamint egyes részletkérdésekben, de különösképpen a V—VIII. fejezetek anyagában az eddigi kutatások eredményein.

Bessenyei törekvéseinek magyar előzményeit e dolgozat első megfogalmazása óta igen széles területen felkutattam. Erről külön kívánok hosszabb tanulmányt írni. Néhány adatot már



Bessenyei György

most felhasználok, hogy írónk törekvéseinek a megfelelő történelmi hátteret biztosítsam.

I.

„Mikor a születéssel nagy elme olvasásra, mély dolgokra jön, leginkább a természetnek törvényeit és az emberi nemzetnek viselt dolgait vészi magának célul...” olvassuk *A holmi* első részében, mely jellemző módon ezt a címet viseli: „*Elme, tanulás*”. A Bécsbe szakadt fiatal magyar testőr a természet és a társadalom életét kutatja lázas érdeklődéssel, keresi, hogy mi az ember helye a természetben, és mi az egyes kötelessége a társadalomban. Talán nincs még egy ilyen szociális ember a magyar irodalomban, akinél ennyire érdeklődése, írásai középontjában állana az a gondolat, hogy az ember társadalomban él, és ebből kifolyólag kötelességei vannak, érdekeit egyeztetnie kell embertársai érdekeivel, céljait azok céljaival és javával. Bessenyei György úgy érzi, hogy a legfőbb kötelesség a társadalom és a haza iránt: a közboldogság előmozdítása. Minden emberi tevékenységnek az a célja szerinte, hogy boldoggá tegye az embereket, a tudás és az anyagi jólét révén. „Az hát az első kötelesség... arról kell elmélkedni, mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag.” (*A holmi.*) — (Az egyház is hívei boldogságával, lelki üdvével törődött: Bessenyeinél azonban ennek a gondolatnak nincs semmi egyházi színezete. Az ember evilági boldogulásával, haladásával törődik és világí, földi eszközökkel kívánja azt elősegíteni.)

Míg testőrtársai szórakoznak, vagy az aranycsinálás titkát kergetik, ő az igazságot kutatja a könyvekben és a természetben, az emberek cselekedeteiben, viszonyaiban. Az igazság törhetetlen szeretete és lankadatlan kutatása egyik legfontosabb jellemvonása marad egész életében. De amit megismert, közölni is akarja. Korán megvilágosodik előtte, hogy az ő egyéni legfontosabb kötelessége a társadalommal, a hazával szemben a tanítás. Kötelessége továbbadni, közölni, amit ő megtanult, hogy a tudás kincseivel másokat is boldoggá tehessen. „Életednek minden napjaiban kell tanulnod, hogy elmédde, mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világosító fáklyául szolgálhass”, olvassuk egyik késői írásában: *Beszéd az országnak tárgyárul*).

Halász Gábor egyik tanulmányában (*A bihari remete*. Nyugat. 1936.) a világtól elhúzódó, önmagával meghasonlott, szomorú embernek festi Bessenyei Györgyöt. Azt hiszem ezzel a

magánossággal érdemes röviden foglalkozni. Írásaiban és a kortársak emlékében Bessenyei úgy él, mint vidám, beszédes és szellemes ember. Védence, Laczka János, azt írja meg a testőrséget otthagynó Bessenyeiről is, hogy „igen kevés, de jószívű barátokat tartott”. — Kétségtelenül igaz viszont, hogy Bessenyei több helyen ír magánosságáról és belső szomorúságáról. „A magánosságtól itt környülvétetve Hallgatók barátom”. (*Epistola Bartsaihoz*, 1772. II. 13.) Majd néhány évvel később ugyanezen barátjának mondja magáról: „Barátom, kérdezed, mondjam meg mint vagyok; Mozgok a világban, nézek és hallgatók.” — Testőrtársai könnyű szórakozásokat kergettek a fényes császárvárosban, ő pedig olvasott és elmélkedett. Ez az ő magánossága, olyan áldott magánosság, amelyről Csokonai is énekel. Ihlető magány ez, melyből a művek születnek, mely naggyá teszi a bölcseket és határtalanra terjegeti a test korlátaiba zárt kutató szellemet. Ez az ihlető magány nemcsak Somogy rengeteg erdeiben található fel, hanem a zajos Bécsben is. A filozófusnak mindenütt szüksége van a magánosságra, hogy benyomásait feldolgozza és megformálja mondánivalóit a világ számára: „... Olvasás és gondolkodó magánosság nélkül az elme meg nem áradhat“, olvassuk *Tariménés utazása* III. része elején.

Közel áll ehhez a ihlető magányhoz az önmagába mélyedő töprengés, a „belső szomorúság”. A *holmi* egy helyén szinte egyértelmű kifejezésekként használja Bessenyei az elmélkedést a belső szomorúsággal: „Csak az az egy haszna van talán elmélkedésemnek vagy inkább belső szomorúságomnak, hogy indulataimmal cselekedettel nem követem...” (V.) A *filozófus* ajánló levelében is arról van szó, hogy íróinkat „... a sok viszontagság, tanulás szomorúvá” tette. A szomorúság itt nem valami szentimentáli érzés, hanem belső vívódás a tanulás által megismert nagy kérdésekkel.

Szomorú, magános ember volt tehát Bessenyei? Ő, aki mosolyogva akarja tanítani az embereket? Remeteségre kárhóztatta volna magát már Bécsben, hogy aztán a bihari magány csöndje vegye körül? Bessenyei nem alapított családot, és erről élete végén szívbemarkoló, fájdalmas szavakkal emlékezik meg, de még itt sem volt magános, sem szomorú. Az egyéni korlátait nem semmitmondó szellemes társalgással töri át az a töprengő nagy ember, hanem azzal, hogy a nagy közösség felé fordul és nem annyira egyes embereket lát maga előtt, kikkel társadalmi kapcsolatba kell lépnie, hanem az embert nézi, a közboldogság problémáin elmélkedik, nemzete sorsa felett áll őrt. A „gondolkodó magánosság” óráiban árad meg elméje, az ihlető

magány, a belső szomorúság teszik filozófussá, a magyar felvilágosodás legeggyetemesebb gondolkodójává. Magános töprengéseinek eredményeivel akarja tanítani az embereket, ez az ő hivatása, ez az ő boldogsága: „Hagyjatok engem magánosságomban élni, olvasni, írni”, ez a kérése a haza ifjúságához *A filozófus Ajánló levelében*.

A tanításról, az embernevelés művészetéről, volt sárospataki tanáraitól mindig nagy szeretettel és tisztelettel emlékezett meg: „Ti vagytok elme mesterek, erkölcsi orvosok, és nevelőatyák... mi lehet hivatalotoknál nemesebb, szolgálatotoknál hasznosabb? ... valaki embert oktat, hirdető papja az igazságnak, s nemzetének orvosa. Oly kötelességnek teljesítése, melyet érezni több a hírnél, s futó dicsőségnél.” (*A méltóság keserve* előtt: *A hazának ifjúságát oktató bölcs professzoraihoz tett beszéd*.) — Jellemzőek ilyen összefüggésben irodalomtörténeti korszakhatárt jelző műve főhősének, Ágisnak első szavai, melyekkel a színpadra lép: „Hív Ágészialus, menjünk tartózkodva — Spárta falai közt *népünket oktatva*.”

A feladat, amit Bessenyei maga előtt látott, nem volt kis dolog: tanítani embertársait, honfitársait, egész nemzetét. Sokszor talán meg is torpant e feladat előtt, vívódott magában: hogy van-e értelme annak, hogy az elmélkedő magánosságból kilépve beszéljen az embereknek. Nagyszerű írása ilyen szempontból a lelkével való beszélgetése, mikor húzódozik az írástól, és inkább még pihenni akarna: a lelke biztatja, a lelkiismerete nem hagyja nyugodni: „Ügy, de látod, milyen szépeket gondoltok, kár őket elveszteni, kelj fel ebből a kis halálból, fogj penát, írd magyar polgártársaidnak a jó erkölcsökről... Írd azoknak, kiknek születéssel nagy elméjük van, hogy világosságra nem találhatnak, csak setétségbe maradnak.” (*A holmi*. XX.) A fiatal testőr sokszor kétségeskedik, vajon ment-e előre a világ a tanítás folytán, vajon nem hiába minden, s az emberek csak maradnak, amilyenek voltak azelőtt: vadak, gyűlölködők, gonoszak. Kétség ébred benne, szívesen fogadják-e embertársai a tanítást. Gyönyörű lírát eredményez ez a vívódás a maga tanulása és tanító törekvései értelméről. (*A holmi*. V. *Emberi szív*.)

Érezzük, milyen komolyan veszi a dolgokat ez a nemes testőrző, mennyire látja, hogy életének alapvető problémájáról van szó. Mennyire tudja, hogy neki nem lehet csak annyi a kötelessége, hogy felséges urak szobái előtt őrt álljon. Nemzetének sorsa felett kell őrt állania. A hazaszeretet csitítja a kétségeit. Igenis tanítani kell, terjeszteni kell a világosságot még ha magunk sem vagyuk nyugodtak, ha a legmélyebb dol-

gokon való gondolkodás lelkünk nyugalmaát tépi is fel. A hazájától sokáig távollevő emberben még elemibb erővel tör fel az édes haza iránti sóvárgás, és csak annál szigorúbb kötelesség gyanánt tűnik fel e haza szeretete. „E szó, hazafiúság, — olvassuk *A holmiban* — oly kötelességet télesen, mely alól a világon semminémű dolog, ok, idő, alkalmatosság fel nem szabadíthat. A hazáról, melybe legelőször napunknak világát megláttad, melynek gyümölcseivel, tejével, törvényével, védelmével egész ifjúságra, emberi korra hozattál, mi módon mondatsz le, és az ahhoz való kötelességről? ... Nagy atyáidnak tetemei mind hazádnak földjébe nyugosznak, kik a helyet, hol születted számodra is sok nemes véreknek kiomlásával védelmezték és szerzették.” — E nemes hazaszeretet ihleti Bessenyei minden sorát. E hazaszeretet az a belső kényszer, mely őt a tanulásra, a töprengésre és a tanításra készíti. „Nem tudom, megvallom, miért cselekszem ezeket: érzek bennem oly erőt, mely feléjek húz, fáraszt és úgy gondolom, hogy olyan vagyok, mint a plánta, melynek nőni kell, ha meleg nap süti és hideg eső éri. Csinálom azt, amire ösztönöztem...” (*A holmi. V. Emberi szív.*) Ez a belső kényszer egy pillanattal sem hagy alább az öregedő Bessenyeiben sem. 1796-ban is arról az „ellene állhatatlan hajlandóság”-ról beszél, mely az emberben él, „hogy értelmét akár írással, akár beszéddel mással közölje, és ha lehet helyben hagyassa”. (*A méltóság keserve.*) Halálának komor éjszakáját is felderíti majd annak a tudata, hogy írásaival sírjából is elevenekhez szólhat ki.

Írni annak, aki írni tud, kötelesség a haza iránt. Orczy Lőrincnek üzen: „hogya érdemeivel hazája magyarainak ki nyomtatott munkáival nem szolgál, tehát kitöröljük nevét a jó polgárok és poéták társaságából”. (*Bessenyei György Társasága. Bessenyei Bartsainak.*) — De az írónak nem is lehet nagyobb gyönyörűsége, mint ha nemzetéhez szólhat. „Szerencsés és boldog örökre egy oly tudós, ki elméjével s érzékeny szívével édes nemzetét akár megilletődésre, akár elmosolyodásra vihet! Valaki hazájának gyönyörűséget tehet, minden egyéb világi dicsőséget sokkal felül haladott! ... Egy nemzetnek reád való mosolyodása a halálnak keservét is édességre hozza sziveden.” (*A méltóság keserve Előszavában.*) — A tudós és a költő még egy személy, mivel nálunk abban az időben tudomány és irodalom még nem különültek el teljesen egymástól. Egyforma jogosultsággal állnak egymás mellett: az elme és az érzékeny szív, a megilletődés és az elmosolyodás. Bessenyei is tudós és költő egy személyben, aki oktatta gyönyörködteti és

gyönyörködtetve oktatja nemzetét, és ebben megtalálja boldogságát is.

Mi indokolja Bessenyei célkitűzéseinek hatalmas pátozát, lendületét? Mindenekelőtt az, hogy látja, nincs nemzetének tanítója, vezetője a közboldogsághoz vivő úton, nincsenek profánus, világi írók. Már pedig talán egy nemzetnek sem lenne oly nagy szüksége a tudományra mint az övének, mely hajdan vítézségével bámulatba ejtette egész Európát. most azonban, a felvilágosodás századában, messze elmaradt a többi európai nemzetektől. Bessenyei előtt csak lassan válik világossá az ország gyarmati, elnyomott helyzete, de azzal már az első bécsi években tisztában van, hogy a közboldogságot jelentő világi tudományokban elmaradott a magyarság és ha önálló nemzetként meg akar maradni az új, polgárosodó Európában, akkor a szó modern értelmében is nemzetté kell válnia, önálló nemzeti kultúrával. E kultúrának az elemei készen állnak, kínálják ezt a nyugati felvilágosult írók, de ezeknek a szava nem hat el a magyar pusztákra, a falukon élő birtokos nemességhez. Valakinek magára kell vállalnia a feladatot, hogy az „újsággal” tűzbe hozza a nemzet elméjét, az európai tudományt magyar nyelven szólaltatja meg.

Bessenyei tisztában van kezdeményezése nagyságával és veszélyeivel is: „Eleitől fogva az újítok mindenütt üldöztek... mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a közügyért ideig mocskoltassák és azokat szolgálják, kik abban hívek és ártatlanok.” Ezek a mondatok zárják le *Magyarság* című kultúrpolitikai röpiratát, melyben először fejt ki gondolatait a tanulásról, a tanításról és nemzete új tudományra való tanításának eszközéről, a magyar nyelvről.

II.

A közlés eszköze a nyelv. Mindenki, aki ír, küzd a nyelvvel, mert minden író alakít, változtat a nyelven, miközben gondolatait és érzéseit közli. Csak nem mindekinél kísérhető a küzdelem olyan világosan figyelemmel, és nem mindenkinél áll az egész életmű középpontjában a nemzeti nyelv felemelése olyan mértékben, mint Bessenyeinél.

A humanizmus óta a nyelvről szóló elmélkedésekben általános az a felfogás, hogy a nyelv és a gondolkodás összefüggenek. Telegdi Miklós írja egyik evangélium-magyarázó könyvében: „Touabba az kiľső szozat magyarazoia, auagy tolma-cha az belső gondolatnac, mert abbol erted meg az te feleba-

ratódnac gondolattyat”. (Az *Euangeleiumoknac... magyarázattyanc Első Resze*. Bécs, 1577. 53. o.). Basilius István is hasonló értelemben mondja: „Mikeppen az embernek gondolattyá szüli az igéket, mellyeket azután nyelueuel kimond... (Az *apostoli Credonak Rövid Magyarazattyá*. Gyula-Fejérvár, 1568. 236. o. Mindkét idézet Szende Aladár nyomán: *A XVI. század nyelvészlelete*, Bp. 1938.). — Látható tehát, hogy nemcsak a gondolkodás és nyelv összefüggése általános vélemény, de az a felfogás is, hogy a nyelv eszköze a gondolatok közlésének és a társadalmi érintkezésnek.

A nagy francia Enciklopédia így határozza meg a nyelvet: azon teljesítmények összege, melyek segítségével egy nemzet szóbelileg kifejezi gondolatait. (Une Langue est la totalité des usages propres á une nation pour exprimer les pensées par la voix.) — Bessenyei Györgynek és társainak nem kellett tehát a német Hamann és Herber gondolataira várni és támaszkodni. A felvilágosodás általános felfogását követi Bessenyei *A holmi*-ban, amikor így ír: „Soha olyat nem gondolhat az elme, melyet a penna ki ne írhasson... mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is, eszközt is gondolsz. Valakinek e világon erős gondolkodás módja van, annak vagy ékesen szólásba, vagy pennába erősnek kell lenni hasonlóul.” (XXXII. *Tanítás, írás módja*.) Tegyük e mellé *Tariménes* III. részének *Emlékeztetés* c. darabjából: „Mikor az elme szélesen kiterjedett munkába van: a nyelvet, mint kezében lévő eszközt, okainak világos felfedezésére nagyon kényszeríti.” A kor számára a nyelv elsősorban szókészletet, kifejezőmódot, stílust jelent.

Bessenyei előtt nem kétséges, hogy az elsőség a gondolkodásé, illetve hogy a szó a gondolattal együtt születik meg, hogy a nyelv az elme kifejezőeszköze. Már a fiatal író is látja, hogy az érzelmek kifejezésére nehezebb a nyelvet kényszeríteni: „Érzése van az embernek olyan, melynek nagysága már tovább semmiféle szólásnak formáját, erejét meg nem szenved s. csak némaságba tart; de gondolat nem lehet (*A holmi* XXXII.). Az írói gyakorlat azután megtanítja Bessenyeit arra, hogy nem egészen egyszerű dolog a gondolat számára sem a pontos nyelvi kifejezés megtalálása. „Az elme és ennek okoskodása véghetetlen — olvassuk a *Tariménes emlékeztetésében* —, képzelődés szüntelen habzó, széles tenger: a szó pedig nem sok és számbavétethetik. Megszorul az okoskodás, mely miatt kéntelen a nyelvet erőltetni. Hány gondolatot kell félrehagyni, mely homlokunk alatt megfordul, amiatt, hogy egyenesen a maga természetében ki nem mondhatjuk: a hosszú kimondással pedig erejét elvesztjük...” — Ez itt még csak az író panasza

a nyelvre általában és nem a hazafi kesergése azon, hogy „nagyon megszűkülünk a magyarságba...” Olyan ez, mint mikor Cicero a lingua inops-ról, Lucretius Carus pedig az egestas linguae-ről beszél. (Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás elmélete és története*. 1929. 9. l.)

A papok még a XVIII. században is arról beszélnek, hogy a nyelveket az isten hozta létre a bábéli torony építésekor. A felvilágosult írók természetesen tudják, hogy a nyelveket azok hozzák létre és azok fejlesztik, akik azon a nyelven beszélnek. A nyelv tehát a társadalommal együtt fejlődik. Voltaire írja filozófiai szótárában: „Les plus completes sont necessairement celles des peuples qu' ont le plus cultivé des arts et la société.” Bessenyei is azt vallja *Jámbor szándékában*: „Valamint a tudományok, úgy a nyelvek is apródonként jutottak tökéletességre, amelyben már vagynak. Az emberi életnek sokféle szükségéi, az elmével véle született nyughatatlanság, a vizsgálódás, az érzékenységek által tett tapasztalás mindenkor újabb-újabb találmányokat szültek... Mindezeknek a... természeti és elmébéli új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükséges képen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt... A tudományok és kézi mesterségek előmenetelének tehát bizonyos megismertető jele minden országban a született nyelvnek alapja...”

Két fontos dolog következik ebből a felfogásból Bessenyei számára. Az egyik az, hogy „Egy nyelv sem származott a földgolyóbisán tökéletes erőbe; de azért mégis sok van már erős és mély közöttök.” (*Magyarság*.) A magyar nyelvet is lehet tehát tökéletesíteni és a legelső nyelvek sorába állítani. A másik következtetés: Bár a nyelv a közösség alkotása, a nagy elmének kötelessége a nyelv fejlesztése: „Sok nagy elmének kell dolgozni százrul százra, míg egy ország nyelve felemelkedésbe jön. A nyelvnek mélységét, méltóságát méltóságos lelkek szülik...” (*Beszéd az országnak tárgyárul*.) — Annyi bizonyos, hogy Bessenyei György úrnak érezte magát a nyelv felett, azt vallotta, hogy a nyelv eszköz, melyet a gondolkodó elme több-kevesebb sikerrel a maga szolgálatára kényszeríthet. A *Tariménes Emlékeztetésében* már arra a végső következtetésre jut: „A nyelv engedjen hát az elmének, nem az elme a nyelvnek... Nem a szó szülte az értelmet és szájadnak nyelvét, hanem az értelem csinált beszédet nyelvvednek forgása által, életednek tapasztalásai között. Ne a beszéd csináljon hát minket, hanem mi azt.” Ennek a véleménynek, mely akkoriban általános volt, a

természetes folyománya a nyelvművelésre és a nyelvújításra való törekvés.

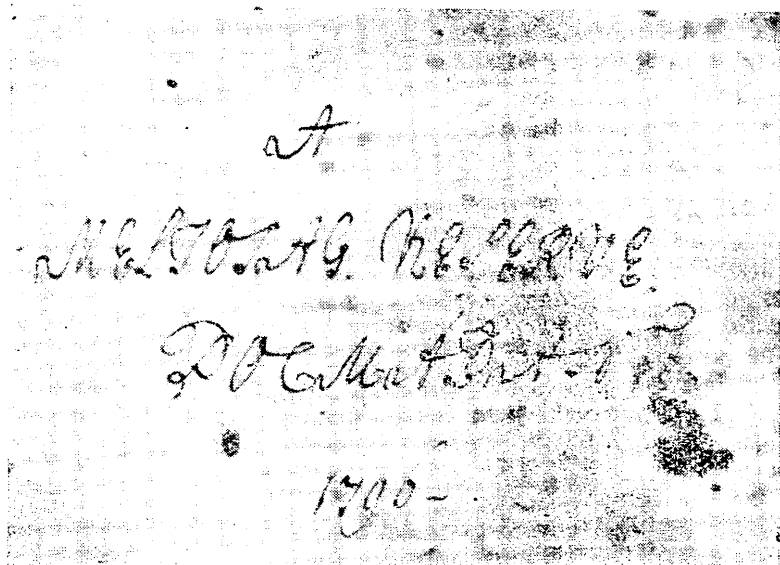
A kor felfogása szerint minden nyelvnek megvan a maga természete, mely ellen nem szabad vétenyi, melyet mindenáron meg kell őrizni. Már 1650-ben azt írja Medgyesi Pál (*Az egyházi tanácsrul*): „...nagy fogatkozásnak tartom, hogy mi a mi nyelvünket az Deák nyelvhez szoktuk mérni. (mellyel ékes tulajdonságából s erejéből ki viszük azt) holot ez anak nem mértékje: és régen más nemző is a mi nyelvünk, úgy mint Napkeleti, a Deák pedig Nap-nyugoti... tsak ne sajnálnók a fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában felkeresni...” — Bessenyei is hivatkozik arra, hogy a magyar napkeleti nyelv és több helyen beszél a magyar nyelv természetéről. (A nyelv géniuszaról még nem!) Különösen a fordításnál éleződik ki a probléma, hiszen „Már két nyelvnek természetiben tudni, hogy az egymással való ellenkezésben mindenik méltósága micsoda gondolatok és szavakban álljon szemközt, nem könnyű mester-ség. (*Az ember poémában, Jegyzés.*) Annak a fordításának az előszavában, melyen a legtovább dolgozott a különben nagyon gyorsan író Bessenyei, annak a reményének ad kifejezést, „hogy benne a magyarságnak természetj ellen” nem ment (*Lukánus*). — A nyelvújítás harcaiban később sokat beszélnek a nyelv sajátos természetéről, mely nem egyeztethető össze a nyelvújítók erőszakos újításaival. Bessenyeinél a nyelv természete az újításnak nem akadály, csak korlátja és helyes szabályozója. Ő is úgy véli, hogy a magyar fordítóknak „mind szokat mind kimondásokat” olyanokat kell feltalálni „amelyek a dolgot kitészik és a magyar nyelv természetével megegyeznek”. (*Jámbor szándék.*)

Kora általános felfogására támaszkodva utal Bessenyei a nemzeti nyelv és a nemzeti jellem szoros kapcsolatára: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erkölcsödnék erejét méltóságát, mélységét ábrázolják és bizonyos, hogyha anyanyelved gyáva, erkölcsöd is... Egy galád vérű ostoba nemzetnek nyelvébe sem találsz felemelkedést sem mélységet sehol soha”. (*Beszéd az országnak tárgyáról.*)

Bessenyei számára azonban van egy mindezeknél fontosabb összefüggés a nemzet és nemzeti nyelve között. A nyelv szegénysége vagy gazdagsága visszatükrözi az ország kulturális állapotát, de az is bizonyos, hogy az ország, a nép nagyobb része nálunk akkoriban azért nem mehetett előbbre a kultúrában, mert a nemzeti nyelv pallérozatlan, készületlen, alkalmatlan volt a tudományok és művészetek átvételére, tanítására, terjesztésére. „Valljuk meg, hogy nagyon megszűkültünk a magyar-

ságba, melynek ugyan bősége soha nem voltunk.” (*Magyar-ság.*) A nemzeti élet és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatából világos, hogy a magyar nyelv nem véletlenül szűkült meg. Bizony úgy áll a dolog, hogy „Mi... magyarok magunk láttunk nyelvünket megtiltani” azzal, hogy idegen nyelvekkel élünk.

A kiváltságos kevesek elsajátíthatják a kultúrát mindenütt idegen nyelven is „de ezt nem lehet közönséges és mindenekre



Bessenyei kézírása

kiterjedő haszonnak mondani“. Magyarországon a XVIII. században különleges szerepe van az idegen nyelveknek a tudományok művelése terén. Az egyházi „tudományosság” ragaszkodik a latinhoz, mint a tudomány régi nemzetközi nyelvéhez, aki pedig világi tudományt akar elsajátítani, annak németül, franciául, vagy angolul kell előbb megtanulni, hogy eljusson a megírissító forrásokhoz. Bessenyei Györgynek is sok időt kellett idegen nyelvek megtanulására fordítania és csak azután juthatott el a lényeghez „... Én csekély tehetséggel a tisztességes tudományokban négy idegen nyelvnek köszönöm... mindezekben a tudományokban tekéltesebb volnék, ha azokat a magam született nyelvemen lehetett volna tanulnom.“ (*Jámbor szán-*

dék.) Az idegen nyelvek tanulása tehát hasznos, sőt nálunk egyelőre feltétlenül szükséges. Igazán azonban csak egy nyelvet tudhat az ember. Bessenyei szerint öncsalás az, mikor egyesek azt gondolják, hogy 2—3 nyelven beszélve „mindenikben egy-egy arányzó erejek vagyon”. Élete végén is úgy találja, hogy „Lehet sok nyelvet is valahogy úgy érteni, de valójában tudni, egész élete folyására is minden embernek elég egy. Hadd állítsa az emlékező a Mirandóli Pikonust, hogy ifjúságában 24 nyelvet tudott, meglehetett úgy, mint a szorult magyar a vásárban dadogja a tót embernek: He! Donyez sotu deszhu, de ennél fogva, ha tót papolásra kényszerítenéd, csak eshetne egy kevés nyűgbe.” (*Beszéde az országnak tárgyárul.*)

A fiatal Bessenyei németül is ír munkát, sőt franciául is levelez. Nem csoda, hisz ezeken a nyelveken táruul fel előtte az eladdig ismeretlen új világ. Válhatott volna Bessenyei eszerint német íróvá is, ahelyett hogy a magyar felvilágosodás vezéralakjává legyen? Első írásának tekinthetjük a *Der Amerikaner* című elbeszélést és néhány nyelvgyakorlatát, fordításokat németből. A *Galant levelek* is németül készült el előbb, és aztán fordította le maga Bessenyei magyarra 1778-ban. *Die Geschäfte der Einsamkeit* 5—6 év múlva keletkezik, amikor már néhány nagy munkája készen áll magyarul. — Gálos Rezső ezek alapján azt írja: „Eleinte e szerint németül akart írni azért, mert ilyet magyarul nem lehet, nyelvünk nem alkalmas rá.” Mikor azonban rájött, hogy magyarul is lehet filozofálni, magyar író lett belőle. (i. m. 49. l.) Ez az okfejtés üresen hangzik Bessenyeit nem ilyen megfontolások, hanem hazaszeretete tette magyar íróvá. Alapvető gondolata, a közboldogság előmozdítása, magával hozza, hogy a boldogulás eszközt, a tudományokat csakis magyar nyelven lehet közönségessé, azaz állátlánossá tenni. Bécsben akkoriban a felvilágosodásnak egy erősen német nemzeti jellegű válfaja kezd különben is kialakulni. De mindennél „erősebben fogva tartotta őt hozzátartozása a magyar középnemességhez s ennek nemzeti tartalmú mozgalmához.” (Szauder, i. m. 16. l.) Az mindenesetre tény, hogy a *Der Amerikaner* című elbeszélés igen gyarló németiséggel van írva, míg *A holmi XXX. része*, a *Próbára fordított magyarság németből* Bessenyei már a magyar irodalmi nyelv teljes birtokában mutatja.

A korban sok magyart ismerünk, akit Bécs elnémetesített, kivetkőztetett nemzeti mivoltából. Nem mindenkinek a fülében csengett az idegenben is az édes anyanyelv, nem mindenki csüngött azon annyi szeretettel, mint Bessenyei és sok testtörtársa. „Ha valakj idegenek közt messze országokon nemzedet anyaa-

nyelvén megszólít, hozzá hajlasz, megvidulsz, az idegeneket elhagyod, ehhez beszélsz. Miért? Mert azon a nyelven nevekedtél.” (A *holmi* első kidolgozása, II. szakasz.) A hazának és az édes anyai nyelvnek ereje fogva tartja Bessenyeit, nem engedi, hogy idegen nyelvek adófizetője legyen. Éppen az a tény, hogy ő, a kivételes körülmények közé került magyar, idegen nyelvek segítségével elsajátíthatja a tudományokat, melyekhez pedig minden magyarnak hasznos, sőt szükséges volna hozzájutnia, döbbsenti rá arra, hogy a tudományok megszerzésének nem lehet ez a „közönséges”, azaz általános útja, hogy a tudományoknak a kulcsa a köz számára az anyanyelv, melyet azonban alkalmassá kell tenni a tudományok hordozására. Minél többet tanul, annál jobban ég benne a vágy, hogy mindezt az anyanyelven közölje honfitársaival. Valahogy úgy látszik, mintha a dolgok belső logikáját maga is inkább csak sejtene, mint értené: Barátjának Barcsai Ábrahámnak írja a *Lukanus*-fordítás előtt: „Nem tudom, micsoda bődög vagy bődögalan történetek okozzák hazánkba, hogy mikor már idegen nyelveknek vizsgálások miatt nemzetünknek anya nyelvét felejtünk kellene. annak tanulásába és felemelésébe legnagyobb tüzzel éppen akkor fáradunk.”

Az idegen nyelveken tanult sok új tudomány döbbsenti rá arra, hogy, „nagyon megszűkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk”. Az, amit Bessenyei a régi magyar irodalomból ismer, indokolttá teszi a mondat második felét is. Annak pedig, hogy a XVIII. században különösképpen megszűkültünk a magyarságban, az az oka, hogy a magyar nemzet, „ki különben minden tulajdonainak fenntartásában oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik”. (*Magyarság*.)

III.

Kb. 1570 óta, tehát mikor a reformáció plebejus lendülete elmúlik, az ún. második jobbágyság rendszere megszilárdul, a török pedig hosszas tartózkodásra fészkel be magát Magyarországon, állandó a panasz íróink ajakán, hogy a magyar nyelvet, nem művelik eléggé, hogy a magyar nemzetnek nincs például sajátos nyelvén megírt története. Hangoztatják ezt a latinul írók éppúgy, mint a nemzeti nyelven írók. Legalább 200 év magyar problémája az, mely Bessenyei gondolataiban folytatódik,

minden eddiginél következetesebb és sürgetőbb okfejtéssel. A korabeli, tőle függetlenül dolgozó magyar írók gondolatai egy-
más mellé állítva bizonyítják, hogy e fontos figyelmeztetések ki-
mondására megérett az idő. Itt is, ott is megcsendül bátorítala-
nul egy hang 1750 után, hogy Bessenyei György írásaiban
emelkedjék a legmagasabbra, az ő türelmetlen és biztató meg-
fogalmazásában váljék egy új korszak vezérmotívumává.

A legfontosabb és az új Bessenyei okfejtésében mondatának
a második fele: eddig is sokan mondogatták, hogy a magyar
elhanyagolja a maga nyelvét, és hogy ez milyen kár. Bessenyei
hangsúlyozza és aláhúzza az időpontnak a jelentőségét: valaha ál-
talanosan urakodott a latin a nemzeti nyelvek fölött, most azon-
ban már az idegen nyelv nyűgétől megszabadulva minden ha-
za, minden nemzet a maga nyelvét emeli, azon tanul, pereske-
dik, kereskedik stb. A nagy nemzeti kultúrák kifejlődése idején
külön nemzetként megmaradni csak úgy lehet, ha a magyar is
a maga nyelvén fejleszt önálló világi kultúráját. — Az erdélyiek,
kik a XVII. század végén vesztik el az önálló nemzeti lét utol-
só foszlányait is, hamarabb megérzik, mit jelent az idegen
politikai és kulturális elnyomás. Haller János már 1682-ben pa-
naszosan írja, hogy a magyarok kezdik elfelejteni szép anya-
nyelvüket: „Nemcsak illetlenség vagyoni ebben, de ezt is tartói-
ták a régi eleink, hogy amely nemzetnek szokását, szójárását,
ruházatját felveszik az emberek, végre azon népnek birtoka
alá esnek. Adta volna isten, ne az magyarokon teljesedett vol-
na ez a mondás.“ (*Pays, a békeséges türésnek payssa. 'Elöl-
járó beszéd.'*) — A magyarországi magyarság most Bessenyei-
vel érkezik el annak kimondásához, hogy „Minden nemzet a
maga nyelvéről ismértetik meg leginkább, — hogy nevezné az
olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy...
Azonba, amely nemzettől elkoldulná nyelvét, aziránt mindig
úgy tetszene, mitha inasa, vagy szolgája volna.“ (*Magyarság.*)

A nemzeti nyelv így jelenik meg mint a nemzeti közösség
egyik legfontosabb ismérve. Nagyon lényeges dolog az — mint
ahogy Szauder kifejti — „hogy Bessenyei, a polgárosodás esz-
méiért és tudományáért küzdő magyar író és filozófus nem az
állam és a nemzet, hanem az anyanyelv és a nemzet szoros ösz-
szetartozását hirdeti“. (*Bessenyei.* 69. l.) Ennek egyik oka fel-
tétlenül az lesz, hogy Bessenyei a közigazgatásilag elszakított
Erdély magyarságával is egynek érzi magát, mint arra később
még rátérünk. — Mindenesetre érzi Bessenyei a történelmi pilla-
nat súlyát és jelentőségét: a nemzet kialakulásáról, felvirágzá-
sáról vagy pusztulásáról van szó. Később, amikor a bihari ma-

gányban újra és újra fogalmazza gondolatait, így ír erről: „Ha különös nyelved, öltözeted nem lesz, alább esel a zsidónál, ki különös magát az időnek és ellene megveszett sorsának truttzára és világ végéig fenntartja. Nemzet! életedre, halálodra mutatok!” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*)

De egy pillanatra, a vita kedvéért, feltételezi írónk, hogy a nemzet a sajátját elvetvén (mint szegényes és alkalmatlan eszköz), idegen nyelvet tenne magáévá és azzal élne. Ez azonban lehetetlen, veti rögtön ellene, mivel a magyarság zöme jobbágy-paraszt, akik nem tanulnak meg idegen nyelveket. „Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztság asszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni.” Ez pedig soha nem következik be. Addig pedig „míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni”. (*Magyarság.*) — Ennek a gondolatnak legjobb tudomásom szerint Bessenyeiig. de még Bessenyei korában sincs nyoma. Ez egyik legeredetibb és legfontosabb megállapítása, mellyel túljut a nemesi szemlélet korlátain. A 2000 holdas földbirtokos nemest a nyelvről és nemzeti létről való gondolkodása rákényszeríti mintegy, hogy a nemzet fogalmába az alkotmány sáncain kívültrekesztett jobbágyparaszságot is belefoglalja. Társadalomfelfogása szerint különben is minden nemes tulajdonképp a köznépből emelkedett ki, szerinte a köznép „minden nemesi méltóságnak, felsőbbbségnek egyszersmind szülőanyja is, tápláló dajkája is, temetője is”, (*A holmiból* idézi Szauder: i. m. 85. l.)

Még egy fontos gondolat fűződik Bessenyei Györgynek a nyelvről vallott felfogásához: annak felismerése, hogy bár az ország mesterségesen ketté van szakítva, Erdélyt és a nagyobb magyar hazát a nyelv és az egységes nemzeti kultúra összeköti és egyre jobban egységbe forraszthatják. *A holmi Jelentésében* mondja ki ezeket a fontos szavakat: „Valaki magyarságunknak (vagyis a magyar nyelvnek) előmenetelére dolgozik, kétségkívül mind azokat szolgálja, kik valósággal magyarok, ki mondhatná hát, hogy mikor magyarul ír, Erdélyországhoz nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza.” — A tudományoknak magyar nyelven való művelésével egy más természetű megosztottságot is meg akar szüntetni Bessenyei: a felekezetekre való tagozódást. Ez ebben a korban (és még ezután is néhány évtizedig) bizonyos értelemben kulturális elkülönülést is jelentett. Az erdélyi és református Bod Péter *Magyar Athenasában* (1766) úgy véli hogy ez a név: Faludi csak költött név! — Bes-

sényei *A filozófus ajánló levelében* a mindkét ágon lévő nemes magyar ifjúsághoz szól: „Ismerjetelek meg szavaimról, hogy köztetek nevelkedtem, s véletek éltem.” A csecsemőség gyenge tejjével beszopott anyanyelv köti össze a távolban élő minden magyar ifjúval. De szerintem ez a nagy kapocs egymással is összeköti őket: „Nem szólok itt egy hitbéli résznek is különösen; az egész hazám ifjainak tészek ajánlást, kikhez minden különbség nélkül egyenlő szeretettel, hűséggel, barátsággal és magyar atyafisággal viseltetem.”

A helyes magyar írás módján elmélkedő Bessenyei észreveszi azt, hogy „... hazánkba milyen sokféle módon írnak, beszélnek”. (*A holmi. XXVIII. A magyar írás módja.*) Neki érthető elfogultságból az a magyarság tűnik a legtisztábbnak, melyet a debreceni és pataki kollégiumokban beszélnek. Ezt tekinti ő mintegy nyelvhelyességi normának, és elítéli azokat a magyar könyveket, melyek „ezektől különböző módon” vannak írva, és úgy véli, hogy „Az ilyen módtul el kell nyelvünket huznyi.” E helyen néhány sornyi stílusparódiát is beiktat, hogy a tájnyelv használata ellen agitáljon. Bessenyei tehát úgy látja, hogy az egységes nemzeti kultúrának egyik fontos előfeltétele és ismérve az egységes magyar nyelvhasználat, az egységes magyar köznyelv, irodalmi nyelv kialakulása, illetve kialakítása. A *Jámbor szándék* szerint a felállítandó Akadémiának feltétlen tekintélyt követel nyelvhelyességi kérdésekben. Hogy az Akadémia lehető teljeséggel ölelje fel a magyar nyelv kincseit és sokoldalúan vitathassa meg a problémákat, legyenek tagjai között képviselve az összes dialektusok. Nem azért, hogy ezek egyike diadalra jusson, hanem hogy az Akadémiának módjában álljon az egységes, tiszta magyarságot kialakítani a dialektusokból, a dialektusok fölött.

Ímé, a magyar nyelv, a magyar nyelven művelt irodalom és tudomány összeköti a politikailag szétszakított két magyar hazát, nagy, megbonthatatlan közösséget jelent nemes és paraszt között, és alkalmas arra, hogy a felekeztekre tépettséget is megszüntesse lasan-lassan. A magyar nyelven művelt irodalom és tudomány tehát egyenes vonalban visz előre bennünket az egységes magyar nemzet kialakulása felé, elősegíti annak mielőbbi létrejöttét. Ezzel egyidőben kialakul a tájszólások fölött az egységes magyar köznyelv is, mint nemzeti egység látható kifejeződése. Ez a magyar felvilágosodás nagy nemzedékének sokszor csak homályosan érzett, de híven követett meggyőződése. Ennek a meggyőződésnek Bessenyei adta első összefüggő megfogalmazását.

Megtaláljuk Bessenyeinél a nyelvi nacionalizmus alapvető tanait is, bár enyhébb formájukban: „... a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tenni. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bévegyék, valamint annak javaival és szabadságaival élni nem iszonyodnak... mint sem ők kívánhatnák, hogy mi a legszükségesebb dolgokat is az ő nyelveken tanuljuk.” (*Jámbor szándék.*)

Bár Bessenyei író volt és nemzetét írásaival kívánta szolgálni, még sem szűk irodalom-centrális gondolkodású. Első röpiratában, a *Magyarságban* a nyelv ügyével a modern értelemben vett nemzeti élet egészét hozza kapcsolatba. A példának felhozott nyugati nemzetekről nemcsak azt mondja el, hogy önön nyelvükön tanulnak, hanem azt is, hogy azon perelnek, kereskednek, társalkodnak és gazdálkodnak. Bessenyei követelése tehát nem pusztán a magyar nyelvű tudomány és irodalom, hanem magyar nyelvű közélet is, mert ha ezt nem sikerül megteremteni, ha az anyai nyelvet nem sikerül az élet minden területére bevezetni, mindenre alkalmassá tenni, elvesz a nemzet, mint önálló tagja az emberiségnek.

A magyarságot Bessenyei szerint az önálló nemzeti kultúra megteremtése tarthatja meg a nemzetek sorában. Az anyai nyelven felvirágzó irodalom és tudomány alkalmassá teszi a nyelvet, hogy nemzeti élet minden fórumán helytálljon. Jól látja, hogy egész nemzetének meg kellene ismernie azt az új európai tudományt, a felvilágosodást, melyet ő Bécsben elsajátított. Nem a nyelv maga, hanem a tücs, az új világi kultúra, a tudományok és mesterségek virágzása tehetik naggyá a magyar nemzetet, mely dicső volt hajdan, de most elmaradt a többiektől. A nyugatról terjedő világosság csak gyér sugarakban jut el a magyar földre, és így nem lehet a magyar nagy és boldog, mint amilyennek kívánná szerető fia. A nyelv maga tehát csak eszköze lehet a kultúrának, a közboldogságnak.

Nem lehet mondani, hogy a XVIII. század vége felé Magyarországon egyáltalán ne lenne tudomány, azonban ez idegen nyelveken, latinul vagy németül szólal meg, tehát csak kevesekhez jut el, és így az ország boldogságát nem szolgálhatja. Egy-egy ember elsajátíthatja a tudományokat idegen nyelveken is, de egy egész nemzet sohasem. Elavult az iskolarendszerünk, lomtárba való iskoláinknak csaknem egész tananyaga. Az iskolák a különböző felekezetek kezében vannak, és ezek görcsösen ragaszkodnak a régihez. — A bécsi udvar újítani akar, hiszen az alattvaló magasabb kulturáltsága összbirodalmi érdek is lenne. Az idegenből jövő újítási szándékkal szemben nemzeti

ellenállást fejtenek ki pl. a protestáns egyházak. Ebben a nagy vitában szólal meg tulajdonképpen Bessenyei, és egy zseniális sakkhúzással jelöli ki nemzete számára a követendő utat. Igenis újítás kell, újsággal kell a nemzet elméjét tűzbe hozni, még több és igazabb újsággal, mint ahogy a bécsi udvar gondolja, de mindezt magyarul. A felvilágosult embernek szent meggyőződése, hogy „az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány”. De ugyanakkor azt is a leghatározottabban vallja, hogy „... soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (*Magyar-ság.*) — *Jámbor szándékában* is helyeseknek tartja a tanítást illető új királyi rendelkezéseket, de hozzáteszi: „... mindezek a helyes és megbecsülhetetlen eszközök is a magyar nyelvnek tekéletességre való vitele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az ország minden rendű lakosaira egyaránt.”

Bessenyei tehát nem a kiváltságos kevesekre gondol kulturális programjánál, hanem az ország minden rendű lakosaira, „a számosabb részre”. Ezek sok nyelveket nem tanulhatnak meg, és ezért számukra a tudomány kulcsa csakis született nyelvük lehet. Ebből következik Bessenyei alapvető hitvallása, melyet nemzedékek tesznek egymásután a magukévá: „Ennek (ti. a született nyelvnek) tekéletességre való vitele tehát a legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”

Sok jó magyarban felmerült már a kérdés, mikor nemzetének kulturátlanságán elgondolkozott: vajon nem volna a magyar szellemi alkatánál, nemzeti jelleménél fogva alkalmas a tudományokra?! Különösen indokoltá teszik ezeket a kételyeket a becsmérlő külföldi (főleg német) vélemények, melyek szerint a magyar legfeljebb a lovagláshoz és a kardforgatáshoz ért. Ilyen vélekedések indítják meg a magyar irodalomtörténetírást, ösztönzik Czvittingert és Rotaridest. Bessenyi is szembenéz néhányszor ezzel a problémával. „Milyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, ahol most van, ha meggondolja az ember a helyet, hol különben lehetne. Soha nemzetünket, amicsodás tüze van és természetszerint való nagy elméje, semmi egyéb nemzet e világon az emberi okoskodásnak, észnek, tudománynak, mesterségnek mivébe felül nem haladná. Katona, filozófus, tanácsos, kereskedő, törvénybíró, minden csaknem egyebek felett lenne.” (*A holmi*. XXVII. *A magyar nyelv felemel-*

kedéséről.) Még szereteit mesterével, Voltaire-rel is vitába száll. Voltaire azt írja, hogy a magyarok nem írják le nagy tetteiket, és így a világ nem tudhat róluk. „Elfelejtette Voltér ezt írván, hogy olyan nemzetnek nem sokat lehetett írni, melynek kezéből pennáját, ha felvette az Amuratesek, Mohometek ménkövei verték ki.” (*A holmi*, XXIX. *Hajdani haza*.)

Bessenyei a saját példáján tanulta meg, hogy mi a magyar elmaradottság igazi oka. Ők Bécsben az igazi, érdekes, vonzó, modern eszméket gyorsan elsajátították. Otthon a magyar ifjúság lomtárba való ócskaságokat tanul egy holt nyelv ígájában. Nem csoda, ha ehhez a „kultúrához” nincs kedve. Jogos nemzeti büszkeséggel védi meg nemzetét a *Jámbor szándékban*: „Azt mondaná valaki, hogy a magyarnak természeti restsége és ostobasága miatt talán nem is lehetne a tudományt a mi nemzetünkben ilyen értelemben közönségesse tenni: a tudományoknak szépségére és hasznos voltára érzéketlen a magyar. Én pedig azt tartom, hogy a mi nemzetünkben az elmének minden tehetségei kitetszhető képpen meg vagynak, amint a sok eleven példák mutatják: hogy pedig a nagyobb rész a tudományoknak ízét nem érzi, az az oka, mert a maga nyelvével nem kóstolhatja.”

Első kultúrpolitikai röpiratában abból indul ki Bessenyei, hogy „nagyon megszűkültünk a magyarságba”, ami annyit jelent, hogy kevés munkát írnak magyarul, és maga a nyelv is szűk, mert nem műveljük rajta a tudományokat és a mesterségeket. — De a magyar nemzetnek mégis egyik legnagyobb kincse ez a nyelv és most egyik legfontosabb eszköze a tudományokban való előre haladásra, tehát a közboldogság előmozdítására. Gyenge, elégtelen lenne ez az eszköz? Reménytelen lenne a magyarságnak útja a tudományok hegyére? Nem, maga a nyelv, alapanyagában, alapszókincsében és szerkezetében, mint maga a nemzet, ép, egészséges, szép: „Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása mint a magyarnak? Mind a deák, mind a francia, mind a német görcsösebb nála. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek elbeszélésére, dicsérőbeszédre egy nyelv sem haladja meg.” (*Magyarság*.)

Mi hát mégis a hiba? Mi az értelme annak, hogy megszűkültünk a magyarságban? Miben szűk a magyar nyelv? — Az előbb, mikor a nemzeti büszkeség beszélt Bessenyeiből, a magyar nyelvnek kivált költői erejét dicsérte. Nem itt hát a hiba, hanem ott, hogy az új, világi kultúra még nem szólalt meg ezen a nyelven, és nem fejlesztette ennek megfelelően a szó- és kife-

jezúskészletét. Ilyen értelemben kell tehát fejleszteni a magyar nyelvet. „Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják. Egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe, de azért mégis sok van már erős és mély közöttük.“ Valamikor az angol nyelv is fejletlen volt, de Milton, Shakespeare, Young, Pope kiművelték. „Ha ugyan az anglus mindég abbamaradt volna, hogy ne írjon a maga nyelvén sem törvényt, sem pert, sem tudományt, mert gyenge, most is ostoba volna.“ (*Magyarság.*)

IV.

Ahhoz, hogy a magyar nyelvet művelni, tökéletesíteni lehessen, s hogy méltó helyét elfoglalhassa, le kell számolni a latin nyelv uralmával. — Valamikor a középkori Európában a latin az egyháznak, a közéletnek és a szolgáló sorba kényeszerített tudománynak egyetemes nyelve volt. A nemzettéválás folyamán azonban a nyugatiak sorban felszabadulnak a latin uralma alól, mely ilyen értelemben a feudalizmusnak a felépítményébe tartozik, és maguk lábán, vagyis a maguk nyelvén indulnak el. Egy már többször idézett kései munkájában Bessenyei maga rendkívül tanulságosan összegezi ezt a folyamatot. Az egyház szolgaságából nagynehezen felszabaduló világi tudomány az antik forrásokhoz, a göröghöz és a latinhoz megy vissza előbb, onnan merít, de amit tanul azt a maga nyelvére ülteti át. „Sokáig vonakodott az emberi értelem, halálával küszködve, míg a szentírásnak értelmét is jobban-jobban felvéve, kinyjátul, labirintusátul menekedhetett. Minden nemzetnél szolgált erre a maga nyelvének felemelkedése. Görögből, Deákbul merítették a tudományt; de maguk nyelvén írták és beszéllették.“ (*Beszéd az országnak tárgyárul.*)

A magyar fejlődés vonala Dózsa népének leverésével és a török hosszas uralmával megtörik, és mi még a XVIII. században sem szabadulunk meg sem a feudalizmus jármától, sem a latin nyelv uralmától. Az egyház és a közélet nyelve a latin. Kiváló tudósaink vannak, történetírók, mint Bél Mátyás, Pray György, Katona István és sokan mások. Nyelvészeinknek európai elismertetésben van részük (Kalmár György, Sajnovics János, Gyarmathy Sámuel). Megindul a magyar irodalomtörténetírás, de mindez latin nyelven. A magyar nyelven író tudósoknak nincs közönsége. Magyar nyelven írni csak ismeretterjesztésnek számít vagy hazafiúi tettnek, de nem tudománynak. Az

ország egyetlen egyetemén mindent latinul tanítanak. A magyar nyelv és irodalom tanszékét majd csak 1791-ben állítják fel. A magyar ifjúság latin és német kultúrájú emberektől nyeri ismereteit.

Bessenyei elsősorban nem nyelvművelő, hanem kultúrpolitikus. Ő a latin nyelvet, mint elavult világnézetek külső burkát támadja meg. Az elavult feudális ideológiai felépítménynek két oszlopát dőngeti, az egyik a szentírás, a másik a Corpus Juris, a középkor szelleme és a rendi kiváltságok szimbóluma. Az egyház és a privilégiumaihoz ragaszkodó nemesség érdekét szolgálja a latin nyelv szinte kizárólagos uralma is nálunk a XVIII. század végéig.

Bessenyei az alapoknál, az iskolákon kezdi, és igaza van. Minden iskolai oktatás az egyetemig latinul folyik az egész országban. A magyar gyermekek ezrei azzal töltik esztendeiket, hogy magolják az iskolákban a latin nyelvtani szabályokat, kényszeredett verseket írnak latinul, megcsonkított szövegekben olvassák a klasszikus ókor íróit, kívülről megtanulják a Corpus Jurist és mind e nagy „tudományokkal” hivatalt viselnek és kormányozzák az országot. Igazi modern tudományt semmit sem sajátítanak el a gyerekek, hiszen az elmaradott iskolarendszer és a latin nyelv éppen arra való, hogy a nemzet számosabb részétől távoltartsák a korszerű tudást és így megálítsák az időt az uralkodó osztályok érdekében. — — A tanítás művészetét nagyrabecsülte Bessenyei, de az iskoláról már nem lehetett jó véleménye. „Ha elmondottuk mint szajkók, amit reánk vetettek, megdicsértettünk...”, emlékszik vissza iskolás éveire. Értelmetlenségeket tanultak a régi és a bibliai históriából. Rákócziról már csak az iskola falain kívül hallottak, „de sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudunk... Paragujáról, Kongóról, Mexicóról... sohasem hallottunk semmit, ellenben tudtuk recitálni: ... Oh maribus dantur sermo cum turbine carbo... Tudtuk mondani az exceptioakat: ti. Excipitur: ut gummi, molly sinapi: Delphyn, Phorceyon, nesis, Vibe, Salamisque, Glis, gliris, Dis, Lis Samnis, gryps, — A nehéz nyavalya tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni, csaknem kiejtem a nyelvemet a számból, ha mondani akarom őket. — Csudálkozunk osztán rajta, mikor nemes ifjaink hazajönnek az oskolákból, és a ! Glis, Dis, Lissel, Grypsel sem mire sem mehetnék?... (*A holmi XIV. Belső nevelés.*) — Iskolarendszerünk bírálatával Bessenyei itt olyan kapukat dőngtet, melyeket előtte is sok jó magyar vert már az öklével Apáczai Csere Jánostól Misztótfalusi Kiss Miklósig, Mikes Kelemenig, Losonczy Istvánig!

Sokan azt tartják, hogy a latin tudása már egymagában, véve tudomány és jogcím a hivatalviselésre. A latinnal különbözteti meg magát a nemes a jobbágytól, és ezért is nem hajlandó lemondani e nyelv használásáról. Ennek a latin műveltségével kérkedő, de alapjában semmi okosat nem tudó elmaradott magyar nemességnek lobbantja szemére Bessenyei: „Szent Istvántól fogva mindég deákul ír a nemzet, s mire ment benne a túcbmány? Sok elmondja néked, ha akarod a zsidó, görög grammatikát, csaknem könyv nélkül. Úgy ír deákul, mint Cicero, de azért egyébképpen oly mélységes ostobasága s vadsága, idétlensége lehet, hogy beszélni sem mersz véle, mivel akarhatja ellen oly rútakat mond, melyek miatt ő helyette kell elpirulnod.” (*Magyarság.*)

A közélet latin nyelve akadályozza a magyar nyelv érvényesülését és fejlődését. „Míg az ország törvénye deákul van s míg azon a nyelven perelnek, ítélnek, addig sem idegen, sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet.” (*A holmi XXVII. A magyar nyelv felemelkedéséről.*) Nem igaz az, hogy a törvényeket ne lehetne magyarul leírni, ahogy sokan állítják, hiszen „a Corpus Jurisba való jobbagiones deákság nem szülhet se Cicerókat, sem Curciusokat...” (*A holmi XXVII.*) Büszkén veti oda Bessenyei, hogy a törvények hírhedt latin nyelve olyan gyenge és annyira elfajzott, hogy ő annál „mindenkor mélyebben szebben és fentebb” tud írni magyarul. (*A holmi, XXI.*)

Az iskolai oktatás és a közélet latinságával leszámolván még egy sárkányfejét kell az előítéletek hidrájának levágni, még hozzá olyan sárkányfejét, mellyel sok magyar viaskodott már eddig is. Arról van szó, hogy meg lehet-e szólaltatni a tudományokat magyarul, vagy pedig nálunk a tudomány nyelve nem lehet más, mint a latin. (Már utaltunk arra, hogy igen fejlett volt nálunk a latin nyelvű tudományos élet és európai színvonalon is mozgott.)

Sokan tartották úgy ebben az időben, hogy: „Osztán hijába, mert a bölcsesség is, ha csak deákul nem beszélük ki, magyarul tudatlanságnak tetszik. Nem lehet a dolgokat magyarba úgy előladni...” (*A holmi, XXI.*)

A XVI. században sajátos helyzet alakult ki a latin nyelvű és magyar nyelvű irodalom körül. Általános vélemény, hogy a latin a tudományok igazi nyelve és magyarul csak a „deáktalan község” vagyis a latinul nem tudó egyszerű emberek kedvéért írnak. Veres Balázs 1565-ben azért fordítja le a magyar törvényeket (*Magyar Decretum...*), hogy azt mint egyéb nemzet között,

nyilván legyen mind szegénynek, boldognak, parasztnak, nemesnek, falvaknak, városoknak és mindenknek. Főlegyházi Tamás tudatában van annak, hogy, némelyeknek, kik bölcsseknek tartják magokat, a magyar nyelven való magyarázat nem annyira tetszik, mint deákul való ékesen szólás. De ezeknek kijelenti, hogy főképpen az mi nemzetünk hasznára nézett, és mert magyar nyelven írt, nem szükséges munkáját megvetni. (*Az keresztieni igaz hitnek...* 1583.) Nem tagadják a XVI. századi szerzők, hogy latinul jobban meg tudnák írni munkájukat, még azt is kimondják, hogy a magyar barbár nyelv a latinhoz képest: de mégis írni kell magyarul azok kedvéért, akik nem ismerik a deák szót és akik igen számosan vannak. Haller János a XVII. század végén is megrója azokat, akik dicsekednek latin beszédükkel a köznép előtt, és azt tartják, hogy nem lehet magyarul úgy írni, mint latinul. — A XVIII. század közepétől kezdve hősi erőfeszítések történnek a tudomány magyar nyelven való megszólaltatása érdekében. A század közepe után a magyar nyelv elhanyagolását és az idegen nyelveken való kapkodást panaszoló írók már nem a latin nyelvet veszik célba, hanem a németre és a franciára céloznak. Ebben a helyzetben a latin már a régi megcsontosodott, de a modern nyugati divattól érintetlenül megmaradt nemesi kultúrának a védőpajzsaként jelentkezik.

Ilyen előzmények után szólal meg Bessenyei a latin nyelv ügyében. Tudnunk kell, hogy ő maga nem járta végig az iskolát, és soha nem tanult meg egészen jól latinul. Bizonyára tudott azonban annyit, amennyit az akkori átlagos képzettségű ember. Természetesen nem ezért fordul ő szembe a latin uralmával, hanem mert benne egy elavult világnézet, a rendi szemlélet védőburkát támadja. — — Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy egyáltalán nem vak a latin nyelv történelmi szerepével és sajátos költői stílusértékeivel szemben. Amikor arról van szó, hogy vajon a mai poéták vagy a régiek-e a jobbak, ő inkább azt mondaná „hogy a mai nyelvek gyengék a deákhoz képest. A római íróknak legnagyobb szerencséjük volt a deák szónak természetszerűen való méltósága, mely olyan, hogy akárminémű kicsiny dolgot nagygyá változtat.” (*A holmi* XL. *Virgilius*.) — (Ezzel a véleményével Bessenyei szintén a történelmi folyamatba kapcsolódik. Prágai András is azt írja 1628-ban: „Mely szép tiszta egyenes folyással vagyon a Deák szó... a tudományokban, ékesszólásban minden nemzetek az Görög és Deák nyelveknek köszönyék minden tehetségeket.” (*Fejedelmeknek serkentő órája, Epistola Dedicatoria*.)

Bessenyei azonban már nem hiába tanítványa a francia és

angol filozófusoknak, ő már nem hiszi azt el, hogy tudomány csak latin nyelven lehetséges. Vergilius csodálni való addig, amíg a természetet és az indulatokat festő költőként szemléljük, „de mihent mély tudományt, bölcsességet keresel benne, mindjárt odalész minő csodálkozás, mind dicséret. Az anglus Popénak, akár Jungnak száz versébe több bölcsesség van, mint Vergiliusnak ezerbe találathatik.“ (*A holmi*. XL. *Virgilius*.) — A latin lehetett tehát valaha az európai tudomány hordozója, de régen, kinőttek szárnyai alól a modern nemzet nyelvek és a korszerű tudomány, az új világi filozófia angolul és franciául szól hozzánk, a latin klasszikusok pedig csak a költői értékeikkel jöhetnek számításba. Ebből viszont az következik, hogy nemcsak latinul lehet bölcsen írni és „a francia, anglus szóba ezerszer mélyebb bölcsesség fekszik már, mint valaha a deák szóba volt.“ (*A holmi*, XXI.) Nekünk is az a dolgunk tehát, hogy mások példáján felbuzdulva lerázzuk magunkról az előítéleteinket és — hátat fordítva a korszerűtlenné vált latin nyelvnek — magyarul műveljük a tudományt.

Ma még az a helyzet, hogy „ezer diák íróf könnyen talál-hatsz egy magyar íróra“. — De miért tartanánk mindnyájan kötelességnek nemzetünk nyelvének elfelejtését? (*A magyar né-ző*.) — Szinte úgy érezzük, mintha most is fülünkbe csengene, hozzánk is elhatna Bessenyeinek lelkéből fölszakadó kiáltása: „Engedjete meg hát magyarok egy szót ott magyarul írni, ahol deákul százezret írtatok ... Emellett látod, hogy magya-rul is csak adtak nevet a dolognak, és lehet rajta írni, beszélni.“

V.

Bessenyei kultúrpolitikai programjának az az értelme tehát, hogy a modern tudományt, a nyugati felvilágosult írók gondolatait a magyarságnak is meg kell tanulnia és pedig a saját anya-nyelve segítségével, mert különben a világosság nem jut el a nemzet széles rétegeihez. A magyar nyelv azonban — minden ép-sége és erőteljes szépsége mellett is — szűk és a mai formájá-ban még alkalmatlan a modern tudomány és világnézet hordo-zására. Művelni kell a nyelvet, csiszolni kell, alkalmassá kell tenni magyar könyvek írása által arra a nagy feladatra, ame-lyet Bessenyei szán az anyanyelvnek: előkészíteni és munkálni a magyarságnak modern értelemben vett önálló nemzetté való átalakulását.

Bessenyei újíto, azonban egy percig sem szabad megie-ledkeznünk azokról a szálakról, amelyek őt is a magyar szel-

lemj élet eddigi folyamatához kötik. Sok mindent ismer a régi magyar irodalomból. Még otthon Szabolcsban láthatott, olvashatott egyet-mást, Bécsben pedig az udvari könyvtárban mindent a kezébe vesz, amihez hozzáférhet, hiszen másként nem tudná a régi magyar irodalom termékeit lapszám szerint sorra idézni *A Magyar Nézőben*. A régi magyar irodalom (egybevéve tudományt és szépiroalmat) eszmeileg elavult Bessenyei szemében. Vagy a szentírást magyarázzatják, vagy a Corpus Jurist idézgetik. Világi, vagyis az egyházi és a feudális előítéletek szövevényétől szabad irodalom nálunk alig van. „Még magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak” — döbben rá a bécsi testőr. Nekünk tehát az angolokat és franciákat kell követnünk, ha új utakra akarunk lépni. — De ha tartalmilag nem is talál követésre méltót Bessenyei a magyar régiségben, egy dolog mindennél hatalmasabban köti őt is az eddigi magyar irodalomhoz: a nyelv. Az egyházi irodalomnak azonban sajátos stílusa is van, ezekben a könyvekben nincs világosság és poétaság. Ezeket tehát nem követhetjük, állapítja meg Bessenyei, *Markalfot* és a többi ponyvára került népkönyvet szintén nem, hiszen pl. a *Markalf* tele van „ocsmánysággal.” De a régi magyar poétáktól lehet ma is tanulni: „Hagyjuk meg Gyöngyösinek dicsőségét, ki gyönyörű poéta. Kohári, ki fogságában írt, hasonlóul tiszteletet érdemel. Zrinyi örök emlékezetünket megnyerte egyenlőül. Tinódi is sokat ér, ki a régi magyaroknak nótáját szedte versekbe.” (*A Magyar Néző*.) *A holmiban* meg éppen arról számol be örömmel, hogy kezébe került Bornemissza Péter *Elektrája*.

Bessenyei tehát nyelvi közösséget érez a régi magyar irodalommal, és leíró költészetében a régi nyomokon halad. — *A holmiban* kora irodalmára is tesz néhány rendkívül érdekes megjegyzést. Itt is elsősorban a nyelvi kérdések érdeklik, legfeljebb még a verselés. „A kifordított magyar Svédi Grófné”-ban, Sándor István valóban gyenge Gellert-fordításában az „égre kiáltó magyarságot” kifogásolja. Ebből az első magyar kritikából értesülünk arról, hogy Faludi Ferencet és Molnár Jánost, a *A régi jeles épületekről* c. mű tudós szerzőjét is nagyra becsülte. — De nyelvművelő elveihez és gyakorlatához sem a régiségben, sem a kortársak között nem talál fegyvertársra. Magának kell tehát elindulnia.

Mint már láttuk, a nyelvről vallott általános felfogása az, hogy a nyelv felett a gondolkodás az úr. Ne a beszéd csináljon hát minket, hanem mi a beszédet! A felvilágosodásnak ez a feltétlen racionalizmusa, mely a történelem formáló erői közül

még sokat nem ismer, egyszerűnek látja a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát. A gondolkodás primátusából arra következtet, hogy az ember a nyelvet szinte tetszése szerint formálhatja: „...mihent ezeket a szókat megacod a magyar nyelvnek..., azon szempillatásba blyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legfőbb európai nyelv lehet e földön.” (*Magyarság.*)

A *Jámbor szándék* áttekinti az eddigi magyar törekvéseket a nyelvművelés terén. Röviden úgy foglalja össze, ami eddig történt, hogy részben eredeti magyar könyveket igyekeztek írni, vagy pedig idegenből fordítottak. Az eredeti szerzők között a legkevesebb a született magyar. Ezek is vallásbéli és erkölcsi tudományokban, nem különben a történelemben voltak szerencsések. A többi tudományban, még ha a munkák jók lennének is „az együgyű, de olvasni és tanulni szerető emberekre nézve” nehezek vagy alig érthetőek az idegen szavak miatt. Ezek a munkák egészen eltévesztik céljukat. Ha a tudós embereknek íratnak, jobb lett volna őket latinul megírni, hiszen nincs tudós ember, aki ne értene latinul. Ha a tudatlan embereknek szánták a szerzők e műveket, falra hánynak borsót, rossz, kevert és idegenes magyarságuk miatt. Egyesek ugyanis „idegen nyelvek természetéhez alkalmaztatott beszéddel élnek”. „Az ilyenek valóságos nyelvrontók és megérdemelnék, hogy nékiek hallgatás parancsoltatnék, hacsak addig is, míg magyarul újra megtanulnának.”

A fordítókhoz kíméletesebb Bessenyei, hiszen ezek dicséretes módon igyekeznek az idegen munkákat közönséges hasznúakká tenni, és olykor a magyar nyelvet is szerencsés kézzel annak természetével megegyező módon bővítik. De azokat a fordítókat, kiknek nem született nyelvek a magyar, hazafiúi buzgalomban „nyelvgyalázók”-nak nevezi, kik egy egész nemzetet bosszantanak és gyaláznak. — — Nem könnyű dolog hát magyarul művelni a tudományt, de legnehezebb talán magára a nyelv természetére tartozót, vagyis a nyelvtudományt előre vinni. Itt már Bessenyei szeretné egyenesen kikötni, hogy csak született magyar emberek fogjanak hozzá nyelvtanokat és szótárakat írni, „mert ezek a nyelvnek kútfejei: amelyek, ha zavarosak, senki azoknak folyamatjaikból is soha tisztán nem mérít.” Sajnos azonban, a magyar nyelvtanító könyveket idegen nemzetbeliek írják. (Bessenyei itt főleg a Bél Mátyás német nyelvű magyar nyelvtanára gondolhatott, mely számos kiadásban terjedt el 1729 óta. De ott volt Adami Mihály *Ungarische Sprachkunst*-ja 1763-ból, meg a Thomas János és Korabinszky János nyelvtanai.) — Bármilyen dicséretes dolog is magában véve ez a buzgalom, de a nyelvnek „regulákat szabni, formákat ön-

teni... még attól sem mindentől telik, aki azt a nyelvet az anyja tejével együtt szította be...” Ha pedig született magyar író nyelvtankönyvet, ismerjen idegen nyelveket, hogy összehasonlítást tudjon tenni a dolog kimondásában és közszólás formáiban: „in constructionibus, phrasibus et idiotimis.” — Nem modern értelemben vett összehasonlító nyelvtudomány követelményéről van ilyen szó. Bessenyeiék számára a nyelv elsősorban stilisztika kifejezőeszközök rendszere, és ilyen értelemben hasonlítgatják őket a nyelveket, melyik a szebb, erőteljesebb, hathatósabb.

A nyelvtanírást előzze meg sok előtanulmány. Gyakorolja magát az illető „sokféle kimondások egybevetésében, megkülönböztetésében, és azoknak, amelyekben különböző mondások egymáshoz hasonlítanak, megválasztásában s feljegyzésében. Innen fognak osztán származni a regulák...” De annál tökéletesebb lesz a nyelvtankönyv, minél kevesebbre tudja leszorítani a kivételek számát. Ebben a felfogásban mintha a *grammaire raisonnée* francia elgondolása kísértene. — Bessenyei is úgy hiszi még, hogy a magyar napkeleti nyelv, és ezért a napkeleti nyelvek tanulmányozását különösen a lelkére köti a magyar nyelv művelőknek.

Legvégül szól Bessenyei szómagyarázó könyvekről, vagyis a szótárakról. Egy ilyen, jó magyar értelmező szótár megírásához sok ember szükséges, hogy a munkaközösségben minden tudományt és mesterséget szakértő képviseljen. Ezenkívül teljes egyetértés is szükséges a dolog természete miatt. Bessenyei azt szeretné, hogy a szótárt aztán minden magyar ember normának fogadná el. Most az a baj, hogy egyik ember így, a másik úgy teszi ki ugyanazt a fogalmat. Ebből zűrzavar származik, pontatlan a tudományos terminológia, fejletlen a tudományos közvélemény. „Ennek a zűrzavarnak eltávolztatására szükség volna, hogy a lexikon írásában fáradozó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájukat tartoznák minden hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a lexikon szavain kívül.” — Ezt nem lehet másként értelmezni, mint hogy a tudományos terminológiát a megegyezés értelmében ismerje el mindenki kötelező érvényűnek. Nem vonatkozhatnak ez viszont a köznyelvre, vagy a költői nyelvhasználatra is.

Kora nyelv művelő törekvéseinek áttekintése után azt állapítja meg Bessenyei, hogy „a mi nemzetünk a maga nyelvének öregbítésében és pallérozásában még ezideig nem járt egyenes úton...” — Az előttünk álló feladatoknak a megoldására a Magyarországon előbb még az éppen akkor Budára áthelyezett

egyetlen magyar egyetemet szeretné felkérni. Néhány évvel később a *Jámbor szándékban* — a francia akadémia elgondolását követve — „Tudós Magyar Társaságot” kíván felállítani, „amelynek egyedülvaló dolga lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalévő dologra kiterjessze, annak szólásának formáit ki-pallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson.

Az nyelvtanítás és szótárkészítés a társaságnak egyedüli jussa legyen, de kérdezzenek meg ezek elkészítésénél minden tudós embert az országban. / A Társaság tagjai az országnak minden nevezetesebb részeiből választassanak, hogy képviselve legyen valamennyi dialektus. — A *holmi* egy már idézett helyén Bessenyei helyteleníti a dialektus alkalmazását irodalmi művekben. Sándor István *Svédí Grófnéjában* kipellengérez egy szót (silány), melyet ő nem ismer, soha nem is hallott. Az ország különböző nyelvjárásainak az Akadémiában való képviseltetése Bessenyeinél nem szolgálhatja tehát azt a célt, hogy a dialektusok tovább ápoltságának és elburjánzzanak. Éppen ellenkezőleg, Bessenyei egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakítására törekszik. A sárospataki és a debreceni kollégiumokat is azért emlegeti A *holminak* már idézett helyén, mert ott a legtisztábban beszélnek magyarul. Bizonyos elfogultsággal, melyben különben Kazinczy is osztozik vele, a maga szülőföldjének nyelvjárását tartja a legtisztábbnak, vagyis az eszményi magyar nyelvhez a legközelebb állónak. — A *Jámbor szándék* idevonatkozó megjegyzései arra utalnak, hogy Bessenyei ekkor már nem egy nyelvjárás alapján, hanem valamennyi nyelvjárás értékes elemeit összegyűjtve kívánja az egységes irodalmi és köznyelvet kialakítani. Vagyis nem szűkíteni akarja a nyelvet (hiszen első röpiratának első szavával is a magyar nyelv szűk voltára panaszkodik), hanem bővíteni. Azt akarja, hogy a magyar nyelv minden tudvalévő dolgokra kiterjedjen, vagyis hogy magyarul minden meg lehessen nevezni. Egyes dolgok az ország egyik felében ismeretesek, másik részében nem is hallottak róluk és nem is tudják őket megnevezni, holott a nemzet egésze számára ezeknek a dolgoknak vagy jelenségeknek a megnevezése is fontos („mert amint némely dolgok találtaknak egy részen, melyek más részen esméretlenek: úgy azoknak a dolgoknak neveik, s azokhoz alkalmaztatott szólásnak formái is nem mindenütt egyaránt esméretesek“). A különböző tájakat, tehát különböző nyelvjárásokat képviselő magyar tudósok együttműködésének az értelme eszerint az, hogy a nemzeti köz-

nyelv valamennyi az országban található dolog vagy jelenség nevét és azzal kapcsolatos kifejezéseket tartalmazza. Ebből a szempontból különösen a székelyektől vár sokat Bessenyei, „akik régibb magyaroknak maradéki lévén, talám sok előttünk esméretlen dolgokban eligazíthatnának bennünket”. — Bessenyeit tehát a tájszólás nem fonetikai vonatkozásaiban érdekli; hanem mint kifejezési eszköz, mely szavakkal és szólásokkal gyarapíthatja a kialakítandó köznyelvet.

A megalapítandó Társaság hasznai között elsőnek említi Bessenyei, hogy a nemzeti nyelvnek előmenetelével a tudomány is kiterjedne az ország minden rendű lakosaira, szemben a mai helyzettel, mikor a latin és más idegen nyelvek uralma a tudományban éppen a nagyobb részét rekesztí ki abból a nemzetnek. „Oh, mely sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelveken formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék.” De a magyar írók is anyátlan méhekhez hasonlók, és ez meg is tetszik munkájukon: a társaság anyjuk lenne az íróknak is, „amely az ő munkájokat igazgassa”.

* * *

Bessenyei jól látja, hogy a nyelv olyan dolog, melyben közérővel lehet csak igazán nagy eredményt elérni. A nyelv művelés ügyét közügyé kell tenni, a hozzáértők, a tudósok, írók közügyévé. Ezért sürgeti a Tudós Magyar Társaságnak megteremtését. Addig is azonban maga is törekszik munkáival kedves nemzete nyelvét pallérozni, csiszolni. Ezt az ő korában már mások is megtették hasonló hazafiúi buzgalommal, de senki olyan tudatosan és szenvedélyesen mint ő. „Valaki hazájának nyelvét emeli, nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe... Már azt a vért dicsőségre emelni, melyben élsz, lehelsz, csak tarthatod fiui kötelelességeinek. Én legalább a maradékokra kiáltok ezer esztendő múlva is ki sírombul, hogy életemnek minden idejét e tárgyamnak áldoztam fel: amire mehettem, itt van és tesz, ami nem telik, abban megigazít szándékom, mivel a szép és nagy dolgokra való törekedés erőtelenségedben is megnemesít.” Így összegezi egész életének munkásságát az öregedő Bessenyei. *(Beszéd az országnak tárgyáru.)*

Bessenyei nem nyelvkönyvírással kívánta hazáját szolgálni. A nyelv művelésnek számára legfontosabb módja az írás, a felvilágosodás gondolatvilágának írott művekben való közlése. Ismét a már annyiszor idézett kései értekezésből veszük a következő gondolatsorokat: „Ujra kellene Hazádnak nyelvét te-

remteni, hogy a nemzet önnön erejét, erkölcsét, méltóságát, bölcsességét megláthassa, azaz: magát megismerhesse. De ez úgy lehet meg, ha nyelvedbe tudományt ültetsz... Elme nélkül a beszéd üres hang! Csak tulajdonságodnak eszköze, és úgy emelkedik ha emeled. Ha gyenge, szűk, nem maga cselekszi magával, hanem te követed el rajta. Tégy belé olvasnivalót, és lesz benne mit olvasni. Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erkölcsödni erejét, méltóságát, mélységét ábrázolják és bizonyos, hogy ha anyanyelved gyáva, erkölcsöd is.” (*Beszéd az országnak tárgyáról.*)

Miben szűk és elégtelen a magyar nyelv? Hiányoznak belőle bizonyos szavak, amelyek a nálunk hazai nyelven nem művelt tudományokra és mesterségekre vonatkoznak. A másik hiba az, hogy a meglévő szavak értelme sincs meghatározva. Ezt a hiányt kell majd az értelmező szótárnak kiküszöbölni. Életem végén is azt írja Bessenyei saját írásmódjáról, hogy az a *Tariménes*ben sok helyen homályos. Ezt „a dolognak nehézsége is okozhatja és a magam nehézsége is. De hogy lehessen oly nyelvben bizonyos módon írni, melyben még a tudósok, filozófusok, poéták, törvényírók ékesen szólnak semmi módot meg nem határoztak, hol valamennyi írt, ír, mind annyi módon megyen? Magadnak kell módot teremteni...” Sok nagy elmének kell együttműködni a nemzet féltett kincsének, a nemzeti nyelvnek felemelésén. Ha majd minden tudományt magyarul is művelnek, világos és félreérthetetlen lesz szavainknak az értelme is.

Kétségtelen, hogy újítani is kell a nyelvet, új szavakat is kell találnunk eddig nálunk magyarul meg nem nevezett dolgokra és összefüggésekre. Minden író újít, de különösen formálja, gyúrja a nyelvet az, aki új tudományt, új gondolatokat ültet belé. Bessenyei érzi, hogy változtat, újít a nyelven és csupán azt a mértéket szabja magának, hogy újításával a nyelv természetével ellenkezésbe ne kerüljön. *Lukánus fordítása előtt írja Barcsai Ábrahámnak*: „Tanálni fogsz ebbe a kis fordításba új magyar szólásnak módjait, de azon nem lehet megütközni, mivel újságnak kell elsőbe valaminek lenni, hogy belőle osztán hasznos óság lehessen.” A *holmi* IV. fejezetében szinte nyomról nyomra követhetjük ezt a nyelvteremtő, nyelvformáló tevékenységet. Filozófia terminológiánk kezdetén vagyunk. — Apáczai Csere János törekvései rég feledésbe merültek, de az ő újításai gyökeret sem verhettek. Bod Péter írta meg róla *Magyar Atheizmusában*: „de nagy részin a deákul nem tudó olvasó... nem érti magyarul. Mert sok magyar szótak újonnan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértetésekre.

De azután mások nem követték, szüntelen való nyomorúságban lévén ez az ország.” (12. lap.) — A magyar elmélkedni kezd, ahogy az anglus és a francia már régen csinálja ezt. Közben veszi észre, hogy nyelve még nem alkalmas a filozófiára: „Látod, hogy a szóknak erejét most kell keresnünk és alkalmaztatnunk magyarba...” Az író mintegy magával, vagy az olvasóval beszélget, töpreng nehéz munkája közben: „...köntelen az író, látod szókat csinálni értelemre, mivel még magyarba éfélekét nem annyira forgattunk.” Tudományos élet, segítő, megértő, kritizáló barátok híján az író valóban magával beszél, monologizál. — „Senki nem csinálja a magyarságot, reá pedig szükség van, tehát én e világnak voltát örök testnek veszem, te pedig nevezd, amint alkalmasabbnak itéled.” Úgy van egy kicsit, mintha első emberként a földön neki kellene megnevezni a világ dolgait. Törekszik arra, hogy a nevezéssel eltalálja a dolog lényegét, értelmét. „Ezeket a magyar szókat, s értelmeket ne úgy vedd mint fordításokat, a dolgokat nem akarom csak véllek magam tehetsége szerint, azoknak természetekhez képest ki-tenni... Vigyázz reá, minden dolognak filozoficus mondást adok, mely magában is magyaráz.”

Sokszor csak azért kötnek bele az újításba, mert az új szókatlan. A lényeg Bessenyei szerint az, hogy az újítás ne essék a nyelv természete ellen: „Különben tudod, hogy a szókhöz, ha hozzászokik az elme, mindjárt helyesekké lésznek.” (*A holmi*, IV.) — Újítás és a nyelv természete azonban nem mindig férnek meg. Az a magyar író, aki minden tudását idegen nyelveken írott könyveknek köszönheti, nehezen kerülj el az idegenszerűségeket, ha magyarul kezd aztán írni. Bessenyei saját magára is gyanakszik ebben a tekintetben. *A Tariménes Emlékeztetésében* olvassuk: „Mindazonáltal, mivel az egész fejem fordítás, nem tudván semmit, míg idegen nyelveken nem tanultam, lehetetlen azoknak módját oly szorgalmasan elkerülni, hogy írásomban új szólás formáját ne találják azok, kik franciául, németül nem tudnak, melyet magam észre nem vehetek.” — Régi problémája ez irodalmunknak, hiszen a XVI—XVIII. század legtöbb magyar könyve idegenből való fordítás. Hogy csak egy példát említsek, Medgyesi Pál is azt írja jó száz évvel Bessenyei előtt: „mert mivel Deák nyelvből tanullyuk mi az tudományt, nem óhatjuk, hogy akaratunk ellen is oda ne katson-tanánk...”. Az eredmény az, hogy a deáktalan nép nem érti az efféle „...deákos formán való szövegeket”. vagy azt hiszi, hogy nem igaz magyarok beszélnek vele. (*Az egyházi tanács-rul*, 1650.)

Az író, aki az új európai tudományt magyarul meg akarja szólaltatni, legtöbbet a terminológiai bizonytalansággal kínlódik. Sokak szerint készen kínálkoznak itt a latin vagy görög szavak, ezeket kell tehát átvenni. Bessenyei nem mindig egyforma álláspontot foglal el ebben a lényeges kérdésben. Mint láttuk, *A holmi* IV. részében maga is új szavakat kezd alkotni a filozófiában. A *Magyarságban* viszont világosan a purizmus ellen szól: „Miért nem alkalmas a magyar nyelv? Azért, feleled, hogy nem lehet rajta kitenni a dolgot. Ha nem lehet, tedd úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett azzal... minek ezek helyébe új szót gondolni?... Így valamit az anyanyelven ki nem lehet tenni, azon kell nevezni, amin már nevezik, és mihent ezeket a szót megadod a magyar nyelvnek, mint a deák magának a görögből megadta, melyet anglus, francia, német követte: azon szempillantásba olyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legtöbb európai nyelv lehet e földön.”

Bessenyei egyformán írt verset és prózát. Jól megérezte azonban, hogy a nyelv újítása és bővítése szempontjából különbség van a kettő között. A próza elbírja a szokatlan új szavakat, kefejezéseket is, a vers azonban nem. „Igen megcsalatoznak, akik azt tartják, hogy a versírás a legalkalmasabb eszköz a nyelv gyarapítására. A versírás az elmét élesíti, de a nyelvet nem iormázza. Nagy szorultsága van akkor a poétának, mikor neki szót kell formálni. És minthogy a versírásnak célja az, hogy a maga kedveltetésével az előadatott igazságokat érthetőkké, mindenekelőtt kellemetesekké tegye, azon is kell a poétának mindenkor igyekezni, hogy a bévelt szókön kívül másokkal ne éljen és az igazságok értelmét kikeresett szokatlan szókkal meg ne homályosítsa.” (*Jámbor szándék.*) — Már említettük, hogy Bessenyei leíró költeményeivel kapcsolódik leginkább a régi magyar irodalomhoz itt nem újít, hanem megszakítatlan hagyományt folytat. Ezért mondja ő Gyöngyösire, hogy „gyönyörű poéta”. Ezért az a véleménye, hogy a versírás nem követeli meg a nyelv hagyományos készletének a túlfeszítését, felforgatását, újítását. A nyelv újításának és bővítésének szükségyszerűségével akkor találja magát szembe Bessenyei, amikor a felvilágosodás filozófiai gondolatvilágát akarja magyarrá átültetni. Ez főleg prózai művekben történik meg, legalábbis a Jámbor szándék megjelenéséig.

* * *

Bessenyei törekvései nyomán létrejön az új magyar irodalom. Ez az irodalom egyik központi feladatának tekinti a

nyelvművelést és a nyelvújítást. Nagy harcok indulnak, melyekben az egyik fél az újítást, a másik a nyelv természetének szentségét hangoztatja. Bessenyei életében még nem dől el a harc, de ő maga mindvégig a józan mérséklet útjain marad újítás és maradás között, a legtöbbet meritve ehhez a felfogásához saját tapasztalataiból. A *Tariménés* említett helyén így foglalja össze a nyelvvel való évtizedes küzdelem, az újítás és a nyelv természetéhez való ragaszkodás közti ingadozás után véleményét: „Az is esztelenség, ha a nyelvet gyökeréből kívánja valaki kitekerni és a gyakorlott szó helyébe ismeretlen szót csinál. Az is bolondság, ha írásunk módjában örökké ott akar-nánk maradni, hol százszentencővel ennek előtte voltunk, hogy nyelvünket, esztelenül szeretve tartsuk fenn örökös vadságában.” — Bessenyei szenvedélyesen szerette anyanyelvét, de sohasem „esztelenül”. Úgy érzem, hogy a magyar nyelv-művelés és a nyelvújítás történetében is sokkal jelentősebb hely illeti őt meg, mint amilyen helyet Tolnai Vilmos összefoglalásában kapott. (*A nyelvújítás elmélete és története.* 44—45. l.)

VI.

Bessenyei programja szerint magyar nyelven művelt tudománnyal, kiművelt, gazdag, hajlékony nemzeti nyelvvel kell a nemzet egységén és boldogságán munkálkodni. A nagy tanító, kiben lobogó lánggal ég a közlés szándéka, érzi azonban, hogy nem elég csak annyit mondani, hogy magyarul írjunk könyveket, magyarul tanítsuk népünket az új európai tudományokra: ha igazán eredményeket akarunk elérni, jól meg kell fontolni azt is, milyen módon tesszük ezt, milyen stílusban. Ismét igen jellemző Ágós második megszólalása: „*De mi módon kelljen szólni népeinkhez?*” Hogy lehet hirtelen érkezni szívekhez? — Bessenyeit a stílus nem valami elvont szépségideál oldaláról érdekli. Számára a stílus a közlés módja: sokat töpreng azon, miként lehet eltalálni a legmegfelelőbb módot gondolataink közlésére, hogy az embereket érdekelje is az, amit mondunk, írunk, és el is fogadják igazságainkat, tanításainkat.

A stílus problémája Bessenyeinél tehát, nagyrészt legalább is, az ismeretterjesztés módszertani kérdése. De ezenkívül is sok értékes gondolatot papírra vetett tűnődései közben a stílusról, sok sikerült stílusparódiája van, sokféle módon igyekezett a maga stílusát a prózában körülhatárolni, ill. elhatárolni a régi magyarságtól. Eredeti gondolkodó ezen a téren is. Stilisztikai elgondolásai sajátos gondolatrendszerével, alapvető cél-

kitűzéseivel függnek össze. Eredetiek abban a korban, midőn Révai Adelungtól veszi át stilisztikáját. — Iktassuk ide mindenekelőtt egy rendkívül finom megjegyzését a nyelv és a stílus különbségéről *Az ember poémában Jegyzéséből*. A fordításról beszél „Jön úgy dolog ezerszer is, hogy ha azon szóval mondd nyelveden, melyen amott mondották, a magadéban minden méltóságátul megfosztod. Más szavakkal kell élned, nyelvednek amazzal ellenkező természete szerint, hogy azt felemelkedésben követhessed. Ezt már bajos fel tanálni, hogy micsoda szóval váltsd fel amaszt, mely nem az a szó lévén, nyelveden, ugyan azon tárgyat, méltóságot, elmét adja elő. A nyelvnek erejét, méltóságát, tisztaságát kell ismerni, mert a csupa szavaknak tudása ide nem tartozik. A kocsisom is csak úgy meg ért minden magyar szót, mint én és véllem akadály nélkül beszél. De a szavakat ragyogó fénnel, méltósággal öszve rakni nem tudja, sem felemelkedésbe nem hozhatja.”

A versírásban a stílus szempontjából Bessenyei ott folytatja, ahol magyar elődei abbahagyták és csak a verselésen változtat. A prózában azonban — világosan érzi —, szakítania keli a hagyományokkal, a „régí áhitatos magyarsággal“, mert ez elvi leg összeegyeztethetetlen az új világi és éppen nem egyházas gondolati tartalommal. A világi kultúrának, tudománynak szakítani kell a szentírás módjával és új utakon kell haladni az írás-módjában, stílusban. A „belső írókat külső dolgokkal nem követhetjük“, ami úgy értendő, hogy az egyházi, moralizáló írókat stílusukban sem követhetjük: *A Magyar Nézőben* szellemesen parodizálja a református papok stílusát.

A *Tariménes Emlékeztetésének* sárospataki betoldásában is visszatér az eddigi egyházas stílus problémájára: „A magyar könyvekben leginkább bibliai írás módját látok, de ez csak ott tökéletes, az hol van és világi íróra nem tartozik... Arténis nem beszélhet úgy, mint Ruth asszony könyve: sem Trézéni, mint Salomonnak Éneke. Mit mondanál, ha Arténisről írnám, hogy olyan mint a fábul csinált köszöntő, az orra hasonlít a toronyhoz, fogai mint kettősöket ellő juhok, melyek Gileádról lenyírják a fűvet... Ezek titkok: mi titkokat nem írhatunk.“ Bessenyei nem vak tehát a bibliai nyelv sajátos értékei és szépségei iránt, azonban a leghatározottabban elhatárolja magát tőle, mint világi magyar író. Az elhatárolás gondolati-terén is természetesen megvan Bessenyei deista, helyenként materialista felfogásában, de megvan stílári tekintetben is.

De elhatárolja magát Bessenyei a barokk stílustól is néhány stílusparódiájában. Ilyen *A Filozófusban* Lidás levele Lucindához

barokk heroikus stílusban. A szolga ír az elavult močorban, melyet urai már levetkeztek. De ilyen parodisztikus jellegű Tariménes levele is Tomirishez, kedveséhez. — Elhatárolja magát Bessenyei paródiáival a vidéki, parlagi magyarságtól (Pontyi beszéde), a deák szókkal szükségtelenül teletűzvelt curialis stílustól és nyelvjárási elemekkel teljes és általánosan érthetetlen vidékiességtől (az ügyvéd levele és a tisztartó levele *A filozófusban*) is.

Bár a *Telemakust* fordító Hallert nagyon tiszteli és több helyen emlegeti, mégis talál hibát a fordításban, ill. magyarságában. Több apró részletet is kiemel, kielemez, de legfőbb kifogása, hogy „Az írás módjában is felettte sok homályt és szükségtelen cífraságot hintett a fordító: „... a ragyogó szemeinek szikrázó tüzeit, elevenségét mértékelő csendes viselését szemlélte“. Ha itt a magyarság ilyen nagyon nem szikrázna, mindjárt szebben esne.” (*A holmi* XXVIII.) A bámult példaképen is észreveszi a barokk cífraságot, melyet Kazinczy is annyit támad majd, a barokk cífraságot, mely a randi Magyarország stílusos ruhája volt, és amelyet a gondolkodás megváltoztatásával, szintén meg kell változtatni. Ide tartozik *A holmi* XXXIII. részében Teleki Adám *Cid*-fordítására vonatkozó bíráló megjegyzése is. Kifogásolja, hogy az író teletűzdeli sorait a „nagyaságos” és „felséges” szavakkal: „E mód a tragédiának természeti ellen van...” — A barokkos magyar nemesi kultúra kritikáját jelenti támadása a négysarkú versek, a Gyöngyösi-féle versszak ellen, melyben a kistehetségszerű írók a gondolatot áldozatul dobják a kádenciának.

Bessenyei tehát elhatárolja magát az egyházas stílustól és a nemesi barokkos magyarságtól. Ez a múlté, ő pedig a jövő felé akarja nemzetét vezetni, új tudománynak fényével akarja polgártársait boldoggá tenni. Hogyan érheti el ezt a legjobban? Mi Bessenyei stíluseszmenye? Annyi bizonyos, hogy első renden a közlés, a tanítás szándéka határozza meg stíluseszmenyét. Abból kell kiindulnunk, hogy kiknek akart Bessenyei írni?

„Mindég nagyobb vágyódásom van azoknak írni, kik nagy olvasás nélkül valók és nyelvtudatlanok, mint a tudósoknak és német, francia nyelv ismerőknek. Minek nyújtánád kezdet annak segedelmére, ki magát erős és bátor lépésekbe veheti? (*Az ember poémában, 1803. Jegyzés.*) Bessenyei tehát elsősorban nem a tudósokhoz fordul, hiszen akkor elvei szerint (*Jámbor szándék*) latinul kellene írnia, hanem azokhoz akar szólni, kik eddig a tudományhoz nem juthattak, mert az idegen nyelven beszélt. Bessenyei szándéka tehát világosan az ismeretek terjesztése és a tudományok művelése együtt.

Az ismeretterjesztésre nagy szükség van, mivel az emberek nálunk általában tudatlanok. Nem az írástudatlan jobbágyság tömegeiről beszél itt Bessenyei, hanem a vidéki nemességről, melynek fiai járnak ugyan iskolába, de ott semmi hasznos dolgot nem tanulnak meg, és falujukban azt a keveset is elfelejtve, semmit sem tudnak a világról. Ezekben a fejekben kell világosságot teremteni és ehhez kell megtalálni az eszközöket. — Az iskola munkájával szemben Bessenyei azért is szkeptikus, mivel az iskola csak éretlenkorú gyermekeket tanít, akik fiatalságuknál fogva bizonyos dolgokat még sokkal jobb iskolában sem érthetnének meg. Ezért feltétlenül szükséges az iskolán kívüli ismeretterjesztés, a felnőttek tanítása könyvek, írások által.

Bessenyei maga is autodidakta volt. A sárospataki iskolát végig sem járta, és már is hazavitték gazdálkodni. Bécsben mindent magának kellett megtanulnia. A saját példáján látta beigazolódni, amit *A holmi* első részében így fogalmaz meg: „Ellenben bölcsé lesz oly, kit semmi mester nem tanított, és csak maga olvasott, gondolt.” Van írónkban, valami az autodidakták büszkeségéből. A maga szerezte tudást többre becsüli az iskolai műveltségénél. Az ő esetében ez teljesen indokolt volt, hiszen ő az európai felvilágosodás tanait szívta magába, a korabeli iskola pedig csak a zsidók babiloniai fogságáról, Jákob történeteiről beszélt és távoltartotta az ifjakat olyan „világi bűnös dolgok”-tól, mint a görög bölcsék, vagy a modern gondolkodók. A sokat olvasó testőrt mégis lenézik egyesek, és azt mondják, hogy „be kár, hogy ez az ifjú sokáig nem járhatott s lakhatott iskolába, bezzeg ember lett volna belőle!” Valósággal megmérkőzik hát az iskolában tanult bölcsékkel, és midőn látja nagy tudatlanságukat, szinte megnyugodva kiált fel: „Soha ez időtől fogva nem búsultam rajta, hogy filozófusnak nem nevezték az iskolába.” (Vagyis hogy nem járta végig a gimnáziumot.)

Az öregedő Bessenyei pusztai magányában még jobban meggyőződik arról, hogyan áll a kultúra ügye a magyar falvakban. „Látod, hogy az iskolában tanulnak és a falukon semmit se tudnak. Közönséges nemességünknek sokasága szántásba, vetésbe fúlva, minden országos értelmedet pipájából füstöli ki, hol hosszas elmélkedésedre ásítva asztag búzája, kazal szénája felé fordul, s pompás okaidnak hátat vét.” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*) Az iskolák „csak az utat mutatják meg, merre menj, s azzal ott hagynak magadra”. Ezért kell a továbbképzéssel törődni és különösen a vidékkel: „Hogy tanuljanak a falukon? Pedig ott a nép, és temérdekség.” A falusi nemes kell tehát megközelítenj a tudománnyal. Ezekhez a körülmények-

hez kell szabni az írásnak módját, az ismeretterjesztés módszerét, a stílust.

A *holmiban* és első röpirataiban már kialakul Bessenyeiben hivatástudata és ezzel kapcsolatban közlési módszere. Érett korában még tovább tisztulnak és tudatosodnak benne. Ellentét nincs korai és késői írásai között, ezért együtt tárgyalhatjuk őket az időrendet nem véve tekintetbe.

Az ismeretterjesztés szándékával a vidéki nemesség, az ország jövőendő vezető rétege felé fordul: azt próbálja elemezni, hogyan lehet hozzáférközni a mondanivalóval. „Utoljára végre csak azt látod, hogy a falusi nemes ember Bakókból, Lökkokból, Volfinusokból sat. nem tanul. Olyan módon kell neki tudni valóját elébe adni, hogy abban egyszersmind kedvét, örömét is érezhesse... Halovány magyarsággal, nyakba kitekert szavakkal, sarkából kifordult értelemmel nem kell írni, mert sutra vet. Az az iskolai mesterséggel, mord elmével és száraz okokkal teljes írás módja sem teszen semmit, melynek mértékletes szavai közt a vágyódás elalszik, a kedv meghervad és a szív hideg mondásaiba belé fagy. Mit gondol elmélkedésséddel az olvasó, ha könnyvednek olvasása álmot hoz reá? Úgy kellene írni, hogy mikor szakaszodát végig olvasták, ezt mondanák rá: Be hamar elvégzi, és nem ezt, hogy: Van-e még sok hátra?” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*) Érdekesen kell tehát írni, színes, változatos nyelven és úgy, hogy a szívhez is szóljunk, ne csak az elméhez. Úgy kell az ismereteket közölni, hogy a hallgató kedvét és örömét lelje abban. (Olyan megállapítások ezek, amelyek máig sem veszítették el érvényüket!!)

Ezek a gondolatok már a fiatal Bessenyeiben élnek, bár még nem a falusi konkrét nemesi közösségre vonatkoztatva. *A holmiban* így ír: (XLVI.) „Azt gondolnád, hogy az írók emberi nemzetek iránt úgy tészik meg kötelességeket, ha mindig a legmélyebb bölcsességgel írnak és tanítanak...” Ez nem igaz, mert a száraz okoskodás csak néhány emberhez szól, a szép-irodalom, mely a szívhez szól, sokkal kedvesebb. — „Lehet-e minden igazságról nyájasan és világosan okoskodni? Lehet annak, kitől kitelik.” A régi tudósok a tudományt komor nehézségekkel, szárazsággal vették körül, szinte azzal a szándékkal, hogy a közönséget attól elijesszék. Némelyek egyenesen úgy vélekednek (*A holmi*, XXXII.), hogy ha az írás nem szomorú, nem méltóságot viselő, nem áhítatos, tehát nem fog bölcsességnek tartatni. Miért nem? Elveszi-e a mosolygás vagy könnyű magyarázat a dolognak igazságát?”

Bessenyei tehát mosolyogva akarja tanítani az embereket a

legmélyebb igazságokra is: a mosolygás nem veszi el a dolognak igazságát. Korai felismerése ez Bessenyeinek és élete végéig nem változott meg. A *holmiban* megírja, hogy „valamely bölcs csak csupán elmének és szívnek nem beszél, nem fog kedves lenni...”. Az elméhez a tudomány szól, a szívhez a költészet. Bessenyei még tudós és költő egy személyben, és bármennyire szeret is elmélkedni és tanítani, vagy talán éppen ezért „a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájas formába” igyekszik öltöztetni, hogy az emberek hátat ne vessenek neki. Bármennyire is prózában közli legfontosabb eredeti gondolatait, tisztában van azzal is, hogy „egy ékesen szóló, egy hatalmas poéta többet végbeviszen az embereken, mint százezer Seneka.” (*A holmi*, XLVI.) (Sajátos módon ugyanezt a gondolatot visszhangozza két évezed múlva egy másik nagy prózaíró Kármán József is.)

Az élete végén írt *A természet világa* I. könyvében bő módszertani utasítást ad Bessenyei ebben az értelemben az ismeretek terjesztésére: „Az elmélkedésben kell gyönyörűség is. Vidámság, nyájasság, tréfa, könnyűség is. Mihent az olvasó verseidre nevet Kedveli okodat s bizonyos, hogy szeret”. — De Bessenyei mértéktartó. Az érdeklődés felkeltése, a vidámság, nyájasság nem mehet túlságba: nem lehet örökké komédiázni. „Azonban örökre ha írsz furcsasággal. A nagyok megvetnek, illetvén csúfsággal. Toldi Miklós, Markalf, Stílfrid lesz belőled. Semmit sem tartanak a bölcsek felőled.”

Bessenyei stíluseszmenyének legfontosabb vonása azonban a természetesség. Az örökös komolyság és mordság, száraz okoskodás is azért kerülendő, mert nem természetesek. A természetes az, hogy ember sír is, örül is, nevet is. „Tudd meg, hogy valami csak szép, ékes, mély vagy nagy dolog, annak mind természet szerint valónak kell lenni. Ha írásodnak ezen nemes és nyájas tulajdonságai nincsenek, írhat sz örökké, de soha nem fognak közönségesen olvasni...” (*A holmi*, XXXII.) Fiatal korában így adja meg a legfontosabb útmutatást a magyar tudomány és irodalom művelőinek: „Okosok, íratok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket s mosolyogva, könyvezve csudálkozzanak rajtatok.” (*A holmi*, XLVI. *Mély okoskodás s írás.*)

Az öreg Bessenyei már azt is tudja, hogy a természetes írásmód egyszersmind a legművészbib is. Az a könnyűség, amit ő kíván, az a mosolygás pedig mincennél nehezebb. (*Tariménes, Emlékeztetés*): „Mentül öszvébb foghatod a dolgoknak értelmét, mentül rövidebbre veheted a szólásnak formáját: annál

nagyobb világosságot, erőt és felemelkedést mutatsz. Mikor legtermészetszerintvalóbb módon írsz, legmesterségesebben írsz. A legnagyobb könnyűségnek látszik, mégis ez az a könnyű dolog, melynek megtanulása minden világi mesterségek felett való nehézség. Ezek miatt szorul meg az okoskodás, mert hosszasan előbeszélve, szegivel, végivel, körülállásaival mindent kiírhat, de nem lesz ereje, se méltósága, sem kedvessége, kivéven kopasz és hideg értelmeit. De az ilyen könyveket ásitó-va és szájjal haj- haj-gatva olvasod: és végre álom jövőn szemedre, kezedből kiejted. — A legközönségesebb dolgot tiszta magyarsággal kétféle módon leírhatod úgy, hogy egyiket olvashatják, a másikat nem szenvedhetik. Ez az a mesterség, mely által a nyelvnek szegénysége okoztatik, mivel nehéz megtanulni.” Vagyis sokan azzal mentik a maguk gyengeségét, hogy a nyelvet vádolják szegénységgel. A legegyszerűbben, a legtermészetesebben a legnehezebb megtanulni írni: mikor ez nem sikerül, sokan azt mondják, hogy a nyelv szegény, és ezért nem tudják magukat kellőképpen kifejezni.

Foglalkozik Bessenyei a műfajok stílusával is egy-egy megjegyzésében *A holmi XXVIII. részében (Magyar írás módja)*: „Az írásoknak tudomány szerint való módjokba is ejtünk hibákat. Látok vitézi verseket. Poémákat, hova az író tréfákat elegyít, mely nem illik. A vitézi verseknek mindenütt méltóságot kell mutatni. . . . Nagy történetekről is írnak folyó beszédbe, mely tréfás ellenkezést csinál magába. Meg kellene az ilyeneknek Barclaviust, Telemakhust olvasni több olyakkal és úgy osztán méltósággal, mértékletességgel ő utánuk írni.” Nem az az értelme ennek, hogy nagy történetekről csak versekben szabad írni, hiszen a példának felsorolt írók, ill. művek prózában vannak írva: de éppen ezek a szerzők, Barclavius, Fénelon, megmutatták, mint lehet nagy dolgokról prózában is írni. Ezt a tárgyhöz mért emelkedett hangot követeli Bessenyei. Mindjárt át is teszi próbául a *Telemakus* első sorait köznapj nyelvre, hogy az olvasó láthassa, micsoda nevetséges magyarság volna ez, pedig az értelme pontosan ugyanaz, mint a Haller fordításának.

Felvillan Bessenyeinél a próza ritmusának kérdése is: ezt a szórenddel köti össze: „A szóhelyeztetésben áll sok, mely a beszéd rendit szüli . . . a szóhelyeztetésnek sokféle rendiben kétségkívül csak egy az, mely legszebb. A rossz szóhelyeztetés . . . minden beszédrendet rút vagy legalább igen közönséges formába önt: annyira, hogy véle akármely szép dolgot csúf színre lehet festeni. Ellenben ha helyes, azaz a nyelv természetihez szabattatik, minden közönséges dolgot oly szép beszédrend-

be veszen, mely által a csekélység is kellemetességgé változik. Mihelyt e mesterségre rámehetsz, rútul írnod lehetetlen, akár-mely semmiséget végy pennádra.“ (*Tariménés, Emlékeztetés.*)

VII.

Külön nyelvi problémát vet fel a *fordítás*, melyről végezetül még szólni akarok. Sok fejtörést okozott ez már a régi magyar íróknak is, és nagy vita folyik róla a Bessenyei nyomán újjáéledő irodalmi életben. A franciák szabadabb elveit Péczeli József fejti ki a *Mindenes Gyűjteményben* 1789-ben, a pontosabb, a mai értelemben vett műfordítás szigorúbb követelményeit pedig Batsányi tolmácsolja a *Kassai Magyar Múzeumban*, szintén egyidejűleg Péczelivel. Bessenyei nagyjából a franciák tanítványának mutatkozik ebben a kérdésben is. Számára a fordítás nem műfordítás, nem elsősorban esztétikai probléma. Nem az eredeti finomságait igyekszik megközelíteni, átültetni, mint pl. Kazinczy. Nem utánozza nyelvünkön az eredeti ritmusát is prózában, mint Gessner *Idylliumainak* fordítója.

Bessenyei szerint a fordítás azért hasznos, mivel „az idegen nyelven írt jóféle munkákat közönséges hasznúkká“ teszi. Ez az a mód, ahogyan a tudományokat a magyar nyelvbe behúzhatjuk! Tehát elsősorban a kevés olvasottságú, átlag műveltségű olvasónak szükségesek, „mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kútfejekből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kintelenségből ragaszkodnak.“ (*Jámbor szándék.*) — Bessenyei maga nem is fordít a *Lukánust* kivéve, ezt is Barcsai kényszeríti rá. Meg is vallja ennek előszavában: „Én ... még eddig ... valóságos magyar fordítást szorgalmazatossággal nem tehettem ...“ *Az embernek próbája* nem fordítás „... hanem csak az anglus Póp Sándor gondolatainak magam módja szerint való követése.“ *A hármas vitézekről* (1779) azt írja: „Ez a darab pedig fordítás is, nem is a Voltér *Triumvirátussából*.“ *A holmi* XLIV. részében az angol Young egy éjszáját lefordítja és utána közli a fordításról szóló felfogását: „Nem hogy szórul szóra nem fordítok, de gondolatrul gondolatra, dologrul dologra mégyek csupán magamtul, melyeket tetszésem szerint alkalmaztatok az író gondolatjai közé ... Valahol látom, hogy szép dolog nyelvünkön idéetlenül esne, ott hozzá gondolok azonnal.“

Bessenyei célja a tanítás, nemzetének oktatása. Nem a tudósoknak ír, hanem az „együgyű és középszer olvasású“ embereknek. Ez vezeti amikor fordít. Midőn Pope művét másodszor

is átteszi magyarra, önmaga előtt is tisztázza eljárását: nem fordít, hanem magyaráz az eredeti gondolatmenetében és változtat ott, ahol a magyar közönsége azt szükségessé teszi: „Továbbá a rövid mondású, de szélesen kiterjedett értelmű dolgokat nem jó magyarul is oly röviden írni, mert az együgyű és középszerű olvasású ember meg nem érti. Bölcsnek, tanultnak nem írok, az együgyű meg nem ért. Így is elég megérteni és benne gyönyörködni a gyengének, ahogy én változtatom. De önnön anglus természetiben való megértelmére olvasás kell, már előre és nem kicsiny. Én olvasatlanoknak írván úgy nem tehetek, hogy nyüglődve értsenek meg. Száz esztendő múlva, ha dolgozik a nemzet, lehet osztán más hangon is írni.” (*Az ember poémában. Jegyzés, első fogalmazás.*)

Bessenyei tehát a maga fordítási illetve magyarázási módját nem általában tartja helyesnek, hanem csak a nemzet akkori fejletlen irodalmi kultúrája mellett szükségesnek. Majd eljön az idő, mikor a nemzet az erősebb táplálékot is megbírja, akkor lehet majd más módon is írni a magyar íróknak. (Ez a gondolat Csokonainál más megfogalmazásban visszatér a Széchényihez és Koháryhoz írt levelekben, előbb pedig Kármán *A nemzet csinosodása* c. tanulmányában.) — Bessenyei tudja, hogy mi az igazi fordítás, melyek annak nehézségei. „Nem bírom magamhoz a fordításnak mesterségébe és ennél nehezebb dolgot a nyelvekre való nézve alig ismérnek. Ezt a kis fordításomat ezerszer igazítottam már...” (*Lukánus.*) A fordításnál két nyelv találkozik egymással és mintegy megmérkőzik a magyar a maga kifejezéseszközeivel az idegennel. Számos írói nyilatkozatot ismerünk a korban, mely ezt a találkozást valóságos csatának fogja fel a két nyelv között. Sok fordító aztán „a két nyelv közt eltéved”, különösen, ha nem is jól tudja őket, mint erre sok példa akad. Bessenyei is azt mondja, hogy „csakugyan fordítani én sem bátorkodom, félvén attól, hogy a két egymással ellenkező nyelvnek fejemben való ögyvelgése, tőlem észrevehetetlenül is magyarságomnak ne ártson.” (*Tariménes, Emlékeztetés.*)

Ha a fordító csak az eredeti gondolatait veszi át, még nem ad igazi fordítást, inkább csak szövegmagyarázatot. Ha pedig szórul szóra fordít, elvesz a lényeg, úgy lehet. „Az ilyen erős munkákat, ha szóban, versben nyomrul nyomra fordítod, nemcsak hibás lesz, de nevetséges is... Szót fordítasz szóra, de az erő, méltóság eltűnnek... Már két nyelvnek természetiben tudni, hogy az egymással való ellenkezésben mindeniknek méltósága micsoda gondolatok és szavakban álljon szemközt, nem

könnyű mesterség. Ugy vélem, hogy még ezt én sem tudom s te sem.” Nehéz a fordítás azért is, mivel a magyarban a szavak értelme nincs meghatározva, azután meg a francia rövid szavaival szemben a magyarban a verselésre alkalmatlan hosszú, terjedelmes szavakat találni: „halhatatlanságának, szerencsétlensége, boldogtalansága“ sorolgatja Bessenyei, s hozzáteszi: „Keresd a szavakat és véghetetlen sokasággal tanáld őket.” (Ezzel a nehézséggel már a zsoltárfordító Szenczi Molnár Albert is szemben találta magát!)

„De ez még sem olyan terhes mesterség“ — folytatja Az ember poémában Jegyzésében —, „mint a szónak egész megváltoztatása. Jön úgy a dolog ezerszer is, hogy ha szóval mondos nyelveden, melyen amott mondották, a magadéban minden méltóságátul megfosztod. Más szavakkal kell élned, nyelvednek amazzal ellenkező természete szerint, hogy azt felemelkedésében követhessed.” Pedig a fordítónak mégis csak kötelessége (ha nem szolgai módon szórul-szóra fordít), hogy a gondolatokon kívül, kívált lírai természetű költői művekben, az eredeti lírai hevét és emelkedettségét is tolmácsolja a magyar olvasónak. Bessenyei hiányolja is ezt a magyar Miltonban: „... Mert ez a fordítás, mely Miltonban magyarul megjelent. Miltonhoz képest kevesebb semminél. Utól kellett volna a poétaságának felemelkedését és elméjének méltóságát érni. De ez nem telik oly könnyen, mint a pipa közben való beszéd” (Az idézett Jegyzés első fogalmazásából.) Bessenyei tehát tudja azt, hogy milyen az igazi fordítás. Ő maga azonban nem így jár el, mert más a célja műveivel és mert hiányzik belőle, vagy csak olykor ihleti az a költői hév, mely Kármán prózáját költői magasságokba emeli, Csokonai lantján pedig a magyar líra addig legszebb hangjait csalja elő.

VIII.

Fel kell vetnünk még a kérdést, mennyire tudta Bessenyei az általa támasztott követelményeket stílusában megközelíteni. A kérdés teljes megválaszolása újabb tanulmányt követelne. E helyen néhány rövid utalással kell megelégednünk. — Az ellenforradalmi korszak történetírása érthető okokból igyekezett Bessenyei írásművészetét kisebbiteni. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* V. kötetében azt írja: „Magyar írásmódja nem különösen nevezetes, előtte a barokk-korszaknak szinte névtelen írói is könnyebben, folyékonyabban tudtak magyarul írni, nem is szólva a nagy nyelvművész Faludi Ferencről, kinek stílusához képest

Bessenyei művei még kemény küzdelem arcát mutatják, kezdetleges küzdelmet a gondolat kifejezéséért.” — Mi sem tagadtuk, hogy Bessenyei küzdött a nyelvvel, de akkor küzdött, midőn új gondolatvilágot akart feltárni nemzete előtt. Faludinál, ki-nek érdemeit nem akarjuk kétségbevonni, erről szó sincs! De érzésünk szerint Bessenyei nem is az előtte járó barokk írókat folytatja stílusban, hiszen ezektől el kell magát sáncolnia gondolati téren és a kifejezés módját tekintve is. Sokkal inkább hasonlítanak röpiratai stílus tekintetben a XVI. század hitvitázó irataihoz. Ismerhetett ő ilyeneket, ha nem is idézget belőlük. Más példát is látunk a korban a XVI. század legjobb stílus-hagyományainak továbbélésére. Kármán 1794-ben *A fejveszteséget* tudatosan archaizálja, hozzáigazítja a XVI. század stílusához. (V. ö. Némédi Lajos: *Kármán műve-e A fejveszteség?* Főiskolai Évkönyv, I.) Bessenyeit temperamentuma, vaskos, reális látásmódja és szókimondása is közelviszik a XVI. századhoz. Igaz, hogy *Markalfról* azt mondja, hogy „tele van ocsmánysággal”, de a *Magyar Nézőben* maga is elég vaskos kifejezésekkel támadja ezt az „ocsmányságot”.

Eredeli munkáiban igyekezett anyanyelvünk nagy apostola és szerelmese érhetően, világosan és élvezhető módon írni. Nem sajnálta az írásaiból a fűszert sem. Népies szólásokat, fordulatokat használ már Bécsben is, hasonlatait a vidéki életből, az alföldi tájból veszi öregkori írásaiban. Igazságait szemléletesen adja elő; élénk vitastílusban, magyarázva, olvasóját meg-megszólítva beszél. Mosolygásra is gerjeszti hallgatóit, ahol kell és lehet. Könnyeden, elegánsan nem tudott írni, a legegyszerűbben és legtermészetesebben sem. Igaz az, hogy küzdött a nyelvvel, de ennek a küzdelemnek nagyszerű eredményei születnek elméleti szempontból és gyakorlati megvalósításban egyaránt.

Bessenyei érzi és tudja, hogy az írásnak módja, a stílus egyéni dolog, szorosan összefügg korrallal és egyéniséggel, írói szándékkal és sok más körülménnyel. Ezért nem akarja ő a maga írásmódját másokra ráerőszakolni. Ő csak tanácsol, javasol: „Okosok, íratok úgy hogy szeressenek, értsenek benneteket, s mosolyogva, könnyezve csudálkozzanak rajtatok!” Sokszor megjegyzi, hogy neki ebben és ebben a kérdésben ez a véleménye, de másnak lehet más is, sőt lehet, hogy az az igaz és nem az övé. Amikor *A holmiban* Dugonics *Trója veszedelme* c. munkájának egyes részeit átírja, hozzáteszi: „...nincs olyan megírt dolog, melyet más móddal is ki lehetne tenni.” Vagy egy másik helyen: „Amint feljebb mondtam, így is lehetett írni ugyan azt: de mivel a tetszés sok féle, lehet, hogy az első mód sokaknak még inkább tetszene mint az utolsóbb.”

Élete végén sem tulajdonít magának nagy érdemeket a magyar nyelv ápolása terén, bár azt egyedüli életcéljának tekintette. Miután a korabeli magyar könyvek némelyikének stílusát keményen megbírálja, hozzáteszi: „Ezen szavaimnak értelmét ne oda dűtsd, mintha hivalkodásomat táplálva, a magyar nyelvnek erejét csak egyedül valóságomnak tulajdonítanám. Én se tudom, te se. Hol tanulnám a béreseim közt? Azt se tudom, hogy írok, ha mások nem tudják, mert ki isméri magát úgy, mint őtet a többi?” (*Beszéd az orsz. tárggyárl.*) Egy tapasztalatokban és küzdelmekben, belső vívódásokban oly gazdag élet végső, magyaros szerénységű akkordja a *Tariménes Emlékeztetése*: „Ezen idetett okoskodásomnak sorját oda ne vidd, hogy én tulajdon magyar írásomnak mődját kívánom példának adni a követésre. Nem engedi meg a szemérmetség, hogy a hivalkodást bennem ily képzelődéssel táplálja. Írok amint tudok, írnék te is, ahogy tudsz. — Végre én hivatallal nem élek, professzor, pap, mester, deák nem vagyok: mint magános lakos, szántóvető gazda, úgy írok; kötelességem kasza, kapa, malachagyás. Így nem tartozik reám, hogy magyarul a deákos embereknél jobban írjak és a tanítóknál többet tudjak. Él, olvass és gondolkozz!” Így beszél az az ember, kinél az országban a nyelv és írásmód titkairól senki sem gondolkodott abban az időben annyit és olyan világosan!

Bessenyei talán maga sem érzi, mennyit tanul ő a néptől, vagy legalábbis attól a vidéki magyar nemességtől, mely nyelvi kultúrájában is oly közel állott ekkor a falu népéhez, a jobbágyokhoz. „Hol tanulnám a béreseim közt?” — kérdi. Pedig mennyi ízt és színt visz magával a szabolcsi homokról Bécsbe, és hogy teleszívódik nyelve a falusi környezet kifejezőkészletével a bihari magányban! A póriasságtól mindennél jobban irtózó Kazinczy a maga felfogása szerint jól jellemzi Bessenyei stílusát a Báróczié mellé állítva azt: Báróczi múzsája egy gráciaalakú s növésű nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük: a Bessenyeié — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros pozsgás leányasszony, aki ama körül cselekedik és akin az asszonyától el-eltanult városi szólás, az az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól...“ (*Báróczi Sándor élete.*)

Ahhoz azonban, hogy programszerűen vallja a népnyelv tanulmányozásának szükséges voltát, majd csak Csokonai jut el. Bessenyei még túlságosan nemes úr ehhez. A debreceni polgár Csokonai, különben nagy tisztelője Bessenyeinek, már biztatja íróinkat. „...ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem

keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyeléssel a danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványit..." (*Jegyzések az Anakreoni dalokhoz.*) Nemcsak a népnyelvet és népköltészetet nézi új szemmel Csokonai, hanem a régi magyar irodalmat is. A gyarló énekes könyvek, a veszekedő prédikációk, de még a szennyes románcok is a nemzet tiszteletét érdemlő hagyományai, melyekben éppúgy lehet kincseket találni a nemzeti nyelv bővítésére, mint a jámbor puttonos vagy danoló falusi leány beszédében és dalaiban.

A kifinomult polgári ízlést követő és követelő fiatal Kazinczy, az európai horizontot a nép világával és a tiszteletes régiséggel egyesítő Csokonai a magyar felvilágosodásnak újabb lehetőségeit keresik és találják meg. De mindkettőjük megett ott magasodik a nagy kezdeményezőnek, a magyar nyelv szerelmésének és vallatójának. Bessenyeinek alakja. Mint ahogyan ott magasodik ő a korszak minden más írója megett, gondolatai szétáradnak a nemzeti kultúra vivőereiben, észrevehetetlenül is felszívódnak a hajszálerekbe, s „közönségesekké“ lesznek a szeretett haza javára. Hogy miként, az még ma is jórészt kutatatlan. Pedig Bessenyei jelentőségének megmutatására éppen nem a legalkalmatlanabb eszköz lenne gondolatai szétáradásának, továbbfejlesztésének a felkutatása. Ha egyszer látjuk részleteiben is, hogy mi volt előtte, ha meg tudjuk mutatni, hogy nyomában miként támad a nemzeti nyelvvel nemzetet formálni és menteni akaró írók serege, akkor látjuk majd meg igazán, hogy mit jelentett Bessenyei a magyar irodalom és a magyar nemzet történetében. Ezzel egyben a magyar felvilágosodás történetét is teljesebbé tennők.

Bessenyei György idézett művei teljes címükkel, első kiadásuk vagy keletkezésük évével.

(Ahol modern kiadás nincs megjelölve, ott az eredetit használtam).

1. Ágis tragédiája. 1772. (Magyar Klasszikusok.)
2. Az embernek próbája. 1772. (Régi Magyar Könyvtár. 30. 1912.)
3. Lukanus első könyve. 1776.
4. Bessenyei György Társasága. 1777.

5. A filozófus. 1777. (Magyar Klasszikusok.)
6. Magyarság. 1778. (Magyar Klasszikusok.)
7. A Magyar Néző. 1779. (Magyar Klasszikusok.)
8. A holmi. 1779.
9. A hármas vitézek. 1779.
10. Egy magyar társaság íránt való jámbor szándék. 1781. (Magyar Klasszikusok.)
11. A méltóság keserve (1796) előtt: A hazának ifjúságát oktató bölcs professzoraihoz tett beszéd. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. 244. kk. 1. Kiadta Harsányi István.)
12. A természet világa, avagy a józan okosság. 1794—1801. (Régi Magyar Könyvtár, 7. sz. 1898.)
13. Az ember poemában az anglus Pópnak elméje szerint. 1803. (Régi Magyar Könyvtár. 30. 1912.)
14. Beszéd az országnak tárgyárul. 1803. Legfontosabb részeit kissé szabad átrendezésben közli a Tudományos Gyűjtemény 1817. XII. 3—14. l-on Hazafiúi elmélkedés címmel. (Egy kéziratból kiadá Vitkovics Mihály). Egy más változata hat év múlva újra megjelenik a folyóirat hasábjain (1823. I. 3—10. l-on) Töredéke Bessenyei György értekezéseinek a magyar nyelv kimiveltetéséről címmel Mihálkovics József gondozásában. A Beszéd Bessenyei egyik legszebben és leglelkesebben megírt munkája. Két kiadása gyors egymásutánban bizonyítja, hogy jelentőségét jól látták a kortársak és a közvetlen utódok. — Teljes szövegét kiadta Belohorszky Ferenc az Irodalomtörténeti Közlemények 1934-es évf. 291—8. l-on. Idézeteimmel Belohorszky szövegét követem, csak ott veszem alapul a Tudományos Gyűjtemény szövegeit, ahol nyilvánvaló tévedésről van szó a betűhív közlésben.
15. Tariménes utazása. 1804. (Berzsenyi Dániel Gimnázium kiadása, 1930.)